

**ЭКСТРЕМИСТИК ВА ТЕРРОРЧИ ГУРУҲЛАР
ФАОЛИЯТИ МИСОЛИДА ИЖТИМОИЙ ТОБЕЛИКДАН
РЕАБИЛИТАЦИЯ ҚИЛИШ:
КОНСУЛЬТАНТНИ ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТДАН ТАЙЁРЛАШ**

Юлия Денисенко – Халқаро турмалар ислоҳоти ташкилоти Марказий Осиёдаги ваколатхонасининг (PRI) радикаллашувдан қайтариш бўйича эксперти.

“Психологик-филологик тадқиқотлар” ва “Диншунослик” мутахассисликлари бўйича суд экспертизасини ўтказиш ҳуқуқига эга суд эксперти (25.07.2017 йилдаги 17013309-сон лицензия).

Бузғунчи гуруҳларда ижтимоий-психологик манипуляциянинг таъсири ва унга қарши курашиш бўйича консультант. “Диншунослик” мутахассислиги бўйича ижтимоий фанлар магистри. Профессional журналист, тренер.

Ушбу қўлланма Халқаро турмалар ислоҳоти ташкилотининг Марказий Осиёдаги ваколатхонаси томонидан “Марказий Осиё қамоқхоналарида радикаллашув ва зўравон экстремизмга қарши курашни диний мулоқот ва қайта интеграциялаш дастурлари орқали кучайтириш” лойиҳасини амалга ошириш доирасида ҳамда Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонда барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш, низоларни бартараф этиш бўйича Буюк Британия Фондининг (CSSF) молиявий кўмагида ишлаб чиқилган.

Ушбу нашр Буюк Британия ҳукуматининг молиявий кўмагида тайёрланган. Унинг мазмуни Буюк Британия ҳукумати ва Халқаро турмалар ислоҳоти ташкилотининг (PenalReformInternational) Марказий Осиёдаги минтақавий ваколатхонасининг расмий нуқтаи назарини акс эттирмайди.

Нашр учун жавобгарлик муаллифларга тегишли бўлиб, уларнинг қарашлари, шунингдек матнда келтирилган маълумотлар, шарҳлар ва хулосалар Германия Федерал Ташқи ишлар Вазирлиги, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH ва Немис халқ университетлари ассоциациясининг (DVV) Ўзбекистондаги Филиали фикрларини акс эттирмаслиги мумкин.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан.....	3
НАЗАРИЙ ҚИСМ.....	6
Ёллаш жараёнида шахсга нисбатан ижтимоий-руҳий манипулятив таъсир кўрсатиш ва радикал/бузғунчи гуруҳларда ғояларни мажбуран қабул қилдириш.....	6
Экстремист ва террорчи гуруҳ тарафдорларининг хулқи ва жамият билан бўлган муносабатларда ажралиб турадиган ўзига хос ижтимоий-руҳий аломатлари.	10
Диний радикаллашувнинг психологик жиҳатлари: хавф омиллари.....	13
Реабилитация қилиш: умумий маълумотлар, босқичлар, воситалар.....	18
АМАЛИЙ ҚИСМ: Экстремизм мафкурасига қарши иммунитетни шакллантириш формулалари.....	22
1-МОДУЛЬ: Ёллаш формуласи.....	23
2-МОДУЛЬ: Сўқир ва етаклаб юривчилар.....	27
3-МОДУЛЬ: Ахборот-психологик урушлар.....	32
4-МОДУЛЬ: Радикал гуруҳдаги босим принциплари.....	43
5-МОДУЛЬ: Бузғунчи гуруҳлар (мазҳаблар) билан ўзаро алоқа қилишдаги психологик хавфсизлик.....	53
Қўлланилган атама ва тушунчалар.....	62
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	65
Реабилитация мавзуларига оид сайт ва блоглар.....	65
Ўқиш тавсия этилади.....	66

Уруш қуролдан отилган ўқ билан бошланмайди. Аввалига уруш режаси мияда шаклланади, кейин амалга оширилади. Демак, инсон онгига малакали “ишлов” берилгандан кейин у буткул ўзгариши, бошқа одамга айланиши мумкин. Агар ташкилот учун фойдали бўлса, у мунофиқлик ва босқинчилик қилиш ва ҳаттоки ўлдиришга ҳам тайёр бўлади.

Аксарият ҳолларда экстремистик ва террорчи гуруҳларга қўшилишнинг сабаби этиб, масалан, бузғунчи гуруҳларга ёлловчининг Интернетдаги фаолиги ёки кишида диний маълумотларнинг этишмаслиги каби омиллар кўрсатилади. Аммо реабилитация қилиш дастурлари доирасида маслаҳат бериш бўйича ўн икки йиллик тажрибага эга бўлганим боис, ушбу фикрга қўшилмасликни ўзимга жоиз деб билдим. Юқорида келтирилган вазиятлар бу ёлловчилар учун бир восита холос. Ҳақиқий “қармоқлар” инсон руҳиятига, унинг ўтмишида бўлиб ўтган воқеалар ва унинг муҳитга бўлган муносабатлари, истак, ташвиш ва қўрқувлари, онгда мавжуд бўлган одатий қарашлари ва ожизона ишончлари тубига яшириб олган.

Менинг реабилитация курсимдан ўтганларнинг аксариятининг (турли ёш, маълумот ва мавқедаги) қалбида оддий мўъжиза рўй беришига, бахтсиз ҳодисадан кейин келажакда юз берадиган эзгуликка ишонч бўлганлигининг гувоҳи бўлдим. Мазкур ишончни “маънавият бозори”да турли тоифадаги олчоқ фирибгарлар суиистеъмол қилиб, уларни ташвишга солган барча муаммоларни “fast food” (“тез овқатланиш”), яъни тезкор усулда ҳал қилишга ваъда бермоқда. Албатта, бу қуруқ ваъдаларнинг барчаси сохталикка, яъни ҳақиқий ҳаётни сунъий ҳаёт билан алмаштириб кўрсатишга асосланган. Бунинг акс натижаси – пуч ҳаёлларга қарам бўлишлик (гиёҳвандлик ёки ичкиликбозликка тобе бўлиш каби).

Шу жиҳатдан ижтимоий таъсир ва танқидий фикрлаш бўйича таниқли мутахассис, россиялик психолог Евгений Волковнинг қуйидаги фикрига тўлиқ қўшиламан. Яъни, унинг фикрига кўра, инсоннинг ижтимоий ёки диний қарамлигини

шакллантириш унда илгари мавжуд бўлмаган баъзи унсурларни яратиш эмас, балки унда бу каби суиистеъмолликка қарши туриш имунитети мавжуд эмаслиги боис, аввало, унинг чуқур илдиз отган заиф томонларидан фойдаланишдир. Масалан, хатоликка шахснинг ўзи йўл қўйди ёки уни бунга кимдир ундади, дейлик. Аммо нима бўлганда ҳам, у ҳар доим ўзининг фикрлаш ва дунёқарашидаги тубсизлик гирдобига ўзи тушиб қолади¹. Яъни, аксарият ҳолатларда жабрланувчи, А. Пушкин “алданганимдан мамнундирман мен”, деб айтганидек, фирибгарлар унинг ожизлигидан ўз манфаатлари учун фойдаланишга ўзи йўл қўйиб беради.

Афсуски, ақл жуда кеч киради, яъни бундай шахсларнинг кўзи боридан буткул мосуво бўлганида: оиласи, дўстлари ва ишидан айрилгандан сўнг, “тешик тоғарадан” бўлак ҳеч вақоси қолмаганда очилади. Мен реабилитация жараёнига кирган одамни тубсиз жар ёқасида турган одамга қиёслайман. Зеро, бир қадам олға қўйилганш унинг учун ўлим билан баробардир.

Реабилитация жараёнининг сифатли кечиши – бу ижтимоий (диний) қарамликнинг тубсиз жари устига мустаҳкам кўприк қуриш демакдир. Аммо бу мураккаб иш. Аммо зарур шароитларда мавжуд бўлса, буни амалга оширишнинг иложи бор, албатта. Энг муҳими – инсонда танқидий фикрлаш қобилятини кучайтириш ва уни сиёсий мазҳабга илинтирган “қармоқ” турини аниқлаш, бу эса, ўз навбатида, уни келажакда яна “мустақил” инсонга айлантириш имконини беради.

Шу ўринда, мен бир оз чекиниш қилиб, нега экстремистик ва террорчи гуруҳларга диний деб таъриф бермаслигимни тушунтиришни лозим топдим. Бу ерда дин – ёллаш учун бир ниқоб холос. Ушбу ҳодиса замирида геосиёсий ва иқтисодий мақсадлар, яъни ҳокимият ва пул ётади.

Ҳар қандай экстремистик ғоялар (ушбу ҳолатда диний) асосида яратилган муқобил мафкура террористик таҳдидларнинг кучайишига олиб келади.

¹Волков Е.Н. Исцеление от «рая»: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости. – СПб.: Речь, 2008. – 28-б.

Мазкур таҳдидлар реал амалга оширилгандан сўнг, яъни террорчилик ҳаракатлари содир этилгандан кейин, мамлакат муқаррар равишда инвесторлар учун ўзининг сармоявий жозибадорлигини йўқотади, бу эса, молия тизимида инқирозни келтириб чиқаради, ишсизлик, камбағаллик ва ҳоказо муаммоларни келтириб чиқаради.

Қайд этиб ўтилган муаммолар эса, аҳолининг норози қатлами учун давлатни ағдариш мақсадида ҳокимиятга қарши уюштирилган намоишларнинг кучайишига сабаб бўлиши мумкин. Бу каби алғов-далғовли жараёнлар чет давлат ҳарбий қўшинларни мамлакат ҳудудига кириб келиши ва суверенитетни йўқотиш учун имконият яратади.

Бу ерда биз, моҳиятан, маълум бир сиёсий куч таҳдидига дуч келмоқдамиз. Бу куч жамият муаммоларидан фойдаланган ҳолда, ўз тарафдорларини тўпламоқда. Аслини олганда, бу куч коррупция, таълим, ишсизлик ва бошқа “муқобил мафкура” масалаларини ҳал қилмоқчи ҳам эмас. Негаки, мазкур масалалар ҳал этилгудай бўлса, одамлар устидан ҳукмронлик қилишнинг имкони қолмайди. Шу боисдан ҳам, улар мамлакатдаги инқирозли вазиятдан ва сиёсий технологиялардан фойдаланган ҳолда “тарафдорларни” радикал ҳаракатлар учун осонгина дастурлаш имконини қўлдан бермасликка интиладилар. Яъни, моҳиятан ғоявий мазмунидаги концептуал ҳокимиятни яратиш ҳаракатлари намоён бўлаётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз.

“Концептуал ҳокимият” атамасини жамият ҳаёти концепциясини шакллантириш ва уни оммани бошқариш учун ҳақиқий воситага айлантириш, зарурат туғилганда эса, у орқали омма онгини бошқаришга қодир бўлган гуруҳнинг кучи деб тушуниш керак². Бу куч шунчаки “адашган ва диний маълумотга эга бўлмаган одамлар гуруҳи” га қараганда анча жиддийроқ, деб ҳисоблаймиз.

Демак, халқнинг қонуний ҳукуматга ишончи даражаси ошган сари экстремизм ва терроризм мағлуб бўлиб бораверади. Қолаверса, мазкур омил барча ўзгаришларнинг, хоҳ у қонунчилик соҳасида бўлсин, хоҳ коррупцияга қарши кураш ёки профилактика чоралари бўлсин, глобал

мақсади ҳисобланади. Аммо бу бошқа мавзу.

Ушбу қўлланма, террор ғояси таъсирига учраган ҳатто бир киши учун ҳам курашиш лозимлиги ҳақида. Зероки, уни реабилитация қилиш орқали биз назарий жиҳатдан юзлаб, ҳатто минглаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолишимиз мумкин.

Рухий манипуляцияни, яъни кишилар онгининг ҳийла билан бошқарилишини, аниқлашнинг ўзи уни зарарли ғоялардан халос қилишга қаратилган муҳим қадамдир. Баъзан “қармоқ”ни аниқлаш, муаммони ўрганиш ва уни ҳал қилишнинг ўзи кифоя қилади, шунда одамнинг бузғунчи гуруҳ сафида бўлиши учун ҳеч қандай сабаб қолмайди. Аммо кўпинча, инсонни жамият ҳаётига қайта қайтариш учун бир неча мутахассисларни жалб этиш талаб этилади.

Таъкидлаш керакки, бугунги кунда экстремистик/террорчи гуруҳлар сафига жалб қилишга қарши кураш бўйича аниқ бир универсал андаза мавжуд эмас. Агар мавжуд бўлганда эди, ундан, аллақчон, бутун дунё ундан фойдаланган бўларди.

Шунга кўра, қуйида ва қўлланманинг кейинги қисмларида баён этилган фикр-мулоҳазалар мутлақ ҳақиқат деб даъво қилинмайди, у – танқид қилиш, аниқлик ва қўшимчалар киритиш учун очиқ. Қўлланмани руҳий манипуляция ва ижтимоий муҳандислик соҳаларидаги етакчи мутахассислардан орттирган (уларнинг ишларига ҳаволалар тавсия этилган адабиётларда келтирилган) тажрибам ҳосиласи ва менинг “психологик самбо” каби муваффақиятли усулларини баҳам кўриш борасидаги камтарона оддий уринишим, деб билгайсиз.

Шунинг учун, аввало, ўзингизнинг оқилона фикрингиз ва ақл-идрокингизга таянинг, бу эса, фикр ва ҳис-туйғуларни қарама-қарши йўналишда эмас, балки ҳамоҳанг йўналишда ишлашни англатади. Сабр-бардошли бўлинг ва масалага ижодий ёндашишдан асло чўчиманг.

²В.И. Карпенко, А.Б. Рудаков «Новая реальность: террор», М: Товарищество научных изданий КМК. 2016. 4-е изд. С-328

НАЗАРИЙ ҚИСМ

ЁЛЛАШ ЖАРАЁНИДА ШАХСГА НИСБАТАН ИЖТИМОИЙ-РУҲИЙ МАНИПУЛЯТИВ ТАЪСИР КЎРСАТИШ ВА РАДИКАЛ/БУЗҒУНЧИ ГУРУҲЛАРДА ҒОЯЛАРНИ МАЖБУРАН ҚАБУЛ ҚИЛДИРИШ

Ҳозирги кунда муайян бир (ижтимоий) руҳий таъсирларнинг зарари ёки хавфлилигини у ёки бу тарзда таърифлашга оид тушунча ва нуқтаи назарлар бўйича мантиққа мос келмайдиган ғайритабиий вазият шаклланган.

Ижтимоий онгда, оммавий коммуникация воситаларида руҳий зўравонлик ва зарарли руҳий таъсир кўрсатиш очиқ-ойдин кўриниб турган ҳодиса экани ҳақида маълум бир тасаввур ва қарашлар мавжуд. Психологик ёрдам кўрсатиш ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳасидаги мутахассислар мазкур фавқулодда ҳодисаларга деярли ҳар куни дуч келмоқда. Аммо, шундай эса-да, зарарли руҳий таъсир кўрсатиш омили аниқ таъриф ва атамалар тизими доирасидан четда қолмоқда. Бу эса, бир жиҳатдан, тажовузкорлик ва зўравонликнинг психологик шакллариغا нисбатан аниқ тушунчалар беришдан беихтиёр бўйин товлашдек бўлиб туюлмоқда.

Инсонни радикал гуруҳлар “тузоғи”га илинтирувчи жараён диний кўрсатмаларга эмас, балки руҳий манипуляция усуллариغا асосланади. Ушбу жараён Марказий Осиё минтақаси давлатларининг Жиноят кодексларида (кейинги ўринларда – МОМ) ёллаш деб номланади.

И.Ш. Борчашвилининг таъкидлашича, *“одамни ёллаш деганда, моддий ҳақ олиш мақсадида террорчилик ёки экстремистик фаолиятда иштирок этиш учун қўнғиллиларни йиғиш, ёллаш ёки жалб этиш, оғдириш бўйича қасддан қилинган ҳаракатлар деб тушунилиши керак. Ёллаш номзодларни излашдан бошланади, кейин террорчилик ёки экстремистик ҳаракатларни уюштириш учун уларга ҳар қандай йўл билан (ишонтириш, шантаж қилиш, ваъдалар бериш) руҳий таъсир кўрсатиш орқали шартнома тузиш билан якунланади.*

Ёллаш тушунчаси ўз ичига, шунингдек, жисмоний ёки руҳий босим ўтказиш билан боғлиқ бўлган бир ёки бир нечта жиноятларни содир этишда иштирок этиш истагини

қўзғатишга қаратилган ҳаракатларни, шунингдек, террорчилик ва экстремистик жиноятларни содир этишда иштирок этишга даъват этишни ҳам олади. Ёллаш шартлари ҳам ёзма (шартнома шаклида), ҳам оғзаки равишда белгиланиши мумкин”¹.

Барча собиқ иттифоқ мамлакатларининг амалдаги қонунчилиги диний гуруҳга жалб қилиш ёки ушлаб туриш пайтида психотерапевтик тусдаги манипуляция усулларида фойдаланиш ҳолатларини аниқлаш имкониятини (психологик зўравонлик) истисно этади.

Лекин, қайд этиш лозимки, ушбу амалиёт 2000-йилларнинг бошларида Франция ва Белгияда ҳам жорий қилинган. “Соғлиқ учун хавfli манипуляция” таркибига, масалан, тиббий кўрикдан ва даволанишдан бош тортиш, фикрлаш жараёнларини тўхтатадиган ва ахборотни идрок этишга таъсир этадиган усуллардан фойдаланиш ва бошқалар киради.

Бу ерда сўз психотерапевтик манипуляцияни ноқонуний равишда ишлатиш билан боғлиқ интеллектуал фирибгарликлар ҳақида кетмоқда, уларнинг қурбонлари нафақат заиф одамлар, балки алданган ёки янглиштирилган инсонлар ҳам бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, турли манипуляция усуллари бир хил таъсир доираси (экстремистик гуруҳ) доирасида бирлаштирилиши ва алмаштирилиши мумкин.

Дарҳақиқат, бундай ташкилотлар амалиётида, янги тарафдорларни жалб қилиш жараёнида уларнинг эътироф этиш, эътиборга лойиқ деб ҳисоблаш ва фавқулодда ғайриоддий нарсаларга бўлган эҳтиёжлардан енгилроқ “узоқ давом этадиган” шаклда фойдаланадилар. “Пишиб етилган” тарафдорларга нисбатан

¹Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная (том 2). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 520-521 стр.

“уларнинг охирги босқичга олиб кириш учун зарур шарт-шароитлар” талаб этилиши лозимлиги баҳонасида янада қатъий талаблар қўлланилади.

“Фаол” тарафдорларга нисбатан бир қатор сермашаққат таъсир чоралари (чеклашлар, муҳтожлик, ўз-ўзини жазолаш, бепул ёки кам ҳақ тўланадиган меҳнат ва бошқалар) қўлланилади; шундай эса-да гуруҳ таълимоти ва меъёрларига кўра, зўравонлик ёки зулм қилиш сифатида эмас, балки ўзини ўзи бошқариш мазмунида қабул қилинади.

Е.Н. Волков реабилитация ишларида консультантлар дуч келадиган жараёнларни акс эттирувчи қуйидаги атамалар ва уларнинг таърифларини қуйидагича белгилайди² :

* (Ижтимоий) руҳий зарба (руҳий зарба ейиш, руҳий зарар кўриш, руҳий тушқунликка дуч келиш) – инсоннинг бошқа одамлар билан ўзаро муносабати ёки унинг шахсий фаолияти натижасида юзага келадиган ҳар қандай даражадаги жиддий ва узоқ муддатли салбий ижтимоий-руҳий оқибатлар. Руҳий зарбани баҳолашда унинг даражасини (аҳамиятсиздан то муҳимгача) ва асосий шикастланган соҳани (когнитив, эмоционал, ҳуқ-атворли, коммуникатив) аниқлаш керак.

* (Ижтимоий) Руҳий жабр-зулм ўтказмоқ (руҳий зулм) – шахс (гуруҳ) томонидан ўзининг ижтимоий ва руҳий афзалликларидан бошқа одамлар (гуруҳлар) билан манипулятив ижтимоий ва индивидуал муносабатларда тенг бўлмаган (эквивалент бўлмаган) ҳолда фойдаланиш; маълум бир шахс ёки гуруҳ манфаати учун бир томонлама руҳий, ижтимоий ва иқтисодий манфаат олиш мақсадида одамларнинг ижтимоий ва когнитив хусусиятларидан фойдаланиш.

* (Ижтимоий) Руҳий тажовуз (психоагрессия) – бу бошқа бир одамни ёки бундай муносабатни истамаган ва/ёки бундай таъсир оқибатлари тўғрисида хабардор қилинмаган одамлар гуруҳини атайлаб ҳақорат қилиш, қўрқитиш, гиёҳванд моддаларга тобеъликни шакллантириш, жабрлаш ва бошқа турдаги руҳий, жисмоний ва моддий зарар етказишга (шикат етказишга) қаратилган ижтимоий-руҳий таъсир кўрсатиш.

* (Ижтимоий) руҳий зўравонлик (руҳий зўрлик) – бу бошқа одамни ёки бир гуруҳ одамларни атайлаб уларнинг ўй-мақсадларига кирмаган ҳаракатлар ёки ахлоқ меъёрларига зид амаллар қилишга мажбур қиладиган ижтимоий-руҳий таъсир кўрсатиш; шахснинг ёки ижтимоий гуруҳнинг хабарсизлиги ва розилигисиз ҳамда шахснинг ёки бир гуруҳ одамларнинг ижтимоий ва руҳий хавфсизлигини, шунингдек, уларнинг барча қонуний ҳуқуқларини таъминламасдан амалга ошириладиган руҳий чегараларини бузиш; ижтимоий, руҳий, жисмоний ёки моддий зарарга (шикаст ейишига) олиб келувчи омил.

Бузғунчи/радикал диний гуруҳга аъзолик – бу бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган икки омил натижаси, яъни ёлловчиларнинг жалб қилиш, тарафдорлар билан ишлаш ва уларни ушлаб қолиш усуллари ва ёлланувчи янги тарафдорнинг шахсий заифлиги ҳисобланади:

Аввал, иккинчи омилни таҳлил қилишдан бошлаймиз. Бўлажак мижозларни танлашга уста ёлловчилар ҳозирда, аксарият ҳолларда, ноодатий, беқарор ёки нохуш ижтимоий ва руҳий ҳолатда бўлганлар билан ишлашга ҳаракат қилишади.

Ёлланувчи мижозлар қаторига таътилда бўлганлар (таътил, саёҳат, кўнгилочар жойлар), университет талабалари (айниқса, ўқишнинг биринчи ва охирги йиллари), кекса одамлар (яқинда нафақага чиққанлар ёки узоқ вақт ёлғиз яшаганлар), ўзлигини англаш инқирозига учраган содда ўспиринлар, қандайдир сабабга кўра, кучли руҳий ҳаяжонли ҳолатга (касаллар, яқинларнинг ўлиmidан изтироб чекаётганлар, никоҳдан ажрашган ва бошқалар) тушиб қолган ҳар қандай одам, мигрантлар, қочқинлар, ишсизлар, қамоқ жазосига маҳкум этилганлар, дўстона, самимий муносабатларга эҳтиёж сезган ва алоқаларни ўрнатишга интилаётган одамларни киритиш мумкин.

Махсус хавф гуруҳига маънавий етукликка эришмоқчи ва “мутлақ ҳақиқат”га интилувчан (кўпинча мураккаб саволларга оддий ва аниқ жавобларни кутадиган) ҳамда ижодий фикрлайдиган шахслар киради.

Умуман олганда, муайян бир шароитда ҳар қандай киши, узоқ вақт бўлмаса ҳам, манипуляция қурбонига айланиши мумкин.

²Е. Н. Волков. (Социально)Психологическое насилие в обществе: мифы и реальность. Введение в проблему. Доступно на сайте <http://evolkov.net>.

**БЎЛАЖАК АЪЗОГА ТЎРТ БОСҚИЧДА ТАЪСИР
КЎРСАТИЛАДИ:**

**I босқич: қизиқтириш ва хушомад
қилиб мақташ:**

- мураккаб саволларига (ҳаёт, ўлим, касаллик ...) самийий вазиятда бўлган суҳбат давомида оддий ва ҳатто соддалаштирилган жавоблар бериш;
- замоннинг долзарб муаммоларини муҳокама қилиш: экология, коррупция, озодлик қабилар;
- хушомад қилиш, мақташ: “сен келишган, ақллисан ва буюк вазифаларни бажаришингга муҳтожмиз”;
- бўлажак аъзога бахт, эркинлик ва билимни кафолатлаш.

**II босқич: танқидий фикрлаш қобилияти
ва шахсий фазилатларни йўққа чиқариш:**

- чарчоқ ҳолатига келтиришга эришиш: кўп соатлик иш, маърузалар, уйма-уй юриш ёки жамоат жойларига бориш (янги аъзоларни жалб қилиш учун), янги таълимот бўйича тинимсиз сабоқ бериш орқали;
- аъзонинг нима қилаётгани ёки қандай яшаётгани ҳақида ўйлашига тўсқинлик қилувчи шароитларни яратиш орқали;
- шахснинг бошқалардан сир тутилган ҳаётини минималлаштириш орқали: бир лаҳза ҳам ёлғиз қолдирмаслик, ўзи ҳақида барча нарсани айтиб бериш ва тавба қилишга мажбур қилиш орқали;
- сўзлашиш луғатига ўзгартириш киритиш орқали: бўлғучи издошдан “маъкул” деб ҳисобланган, илмий ёки диний жиҳатдан жиддий кўринадиган, аммо маъноси фақат гуруҳ ичида тушуналадиган нутқни ўрганиш талаб этилади. Мазкур айёрона усул янги издошни ташқи дунё билан бўлган барча алоқалардан маҳрум қилади ва унинг учун аввалги алоқалар аҳамиятсиз бўлиб қолади (натижа, I босқичда берилган ваъдага қарама-қарши).

**III босқич: гуруҳга бўлган аъзолик
ҳиссини кучайтириш ва ижтимоий ҳаётдан
узилишни рағбатлантириш:**

- ўқишни/ишни ташлаш истагини пайдо қилиш;
- чет элга кетиш (ўқишни давом эттириш, ҳарбий тўқнашувларда қатнашиш);
- оила, дўстлар, жамоа билан муносабатларни узиш. Ташқаридан келган ҳар қандай маълумот шубҳали деб тушунтирилади. Гуруҳни танқид қилган ҳар қандай одам, инсоният тараққиётига қарши бўлган хавfli шахс сифатида салбий қиёфада

кўрсатилади. Улар билан учрашмаслик, уларга туҳмат уюштириш ёки иложи бўлса, судга бериш қатъиян тавсия этилади. Баъзида оила аъзолари илгари дуч келган ёки дуч келаётган барча қийинчиликлар учун улар жавобгар деб эълон қилинади;

- жамият фақат ўлим мавоси сифатида намоён этилади; жамиятда тиббиёт – ўта кучиз, психиатрия – хавfli, мавжуд турли хил динлар – мутлақо “ёвуз кучлар”га тегишли. Одамларни бахт сари фақат ўз пешвоси/шайхи бошчилигидаги гуруҳига олиб бориши мумкин;
- гуруҳ аъзолари инсоният гуноҳларини ювишдек “савоб” ишда иштирок эта олишларига ишонч ҳосил қилишганда, уларга “бу каби буюк ишларни амалга оширишда сизларга жамоатчилик қарши чиқади, унинг ўзига хос одатлари, ўз манфаатлари бор, у сизга ишонмайди, сизни таъқиб қилиши ҳам мумкин. Аммо шундай бўлса, бу сиз ҳақ эканингиз исботидир. Аксарият пайғамбарлар ҳам шундай машаққатли синовлардан ўтган, тўғри эмасми?” дея тушунтирилади. Ўта уддабуронлик билан келтирилган мазкур далиллар оқибатида гуруҳ аъзоси ташқи қаршилиikka қанчалик кўп дуч келса, у шунчалик гуруҳга чуқурроқ кириб кета бошлайди.

**IV босқич: қайтишга (дунёвий
жамиятга) имкон қолдирмаслик:**

- даромад манбаининг мавжуд эмаслиги (ёки молиявий қарамлик), ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва бирор касбий тажрибанинг йўқлиги қайтишни қийинлаштиради;
- жойнинг тез-тез ўзгариб туриши, гуруҳдан ташқарида дунё билан барқарор алоқаларни ўрнатишга тўсқинлик қилади, бу эса, қайтишни мураккаблаштиради;
- аввалги қадрдон дўстлар билан алоқаларнинг мавжуд эмаслиги;
- оилавий алоқалар узилган ёки можароли ҳолатга келган;
- никоҳ фақат гуруҳ ичида мумкин экани ва шу никоҳдан фарзандлар борлиги. Бир ўзи кета олмайди – кетишни, бир вақтнинг ўзига, иккаласи исташи керак;
- қўрқув: қатъий интизом, ташқи дунёдан хавфсираш;
- қолиш, оқим билан сузиш осонроқ;
- ҳар қандай босқичда бахт, эркинлик, шахсий бойлик ёки билим ваъда қилинади, агар гуруҳ аъзоси ташқи дунёда бўлганида (гуруҳга кириш пайтида) чеккан азобига қараганда ундан ҳам кўпроқ азоб чекишга

рози бўлса. Ҳар сафар у ўзига, мақсадга шу қадар яқин бўлганда орқага чекиниш аҳмоқлик, деб айтади, чунки унга чеккан азоблари ва пуллари беҳуда сарфлангандек бўлиб туюлади. Гуруҳ аъзоси қанча кўп азоб чекса, шунчалик азоб чекишга тайёр.

Таърифланган барча тўрт босқичлар: қизиқтириш ва хушомад қилиш орқали мақташ, танқидий фикрлаш қобилияти ва шахсий фазилатларни йўққа чиқариш, гуруҳга бўлган аъзолик ҳиссини кучайтириш ва ижтимоий ҳаётдан узилишни рағбатлантириш каби омиллар одамни гуруҳга буткул жалб этиш ва унинг онгини бузишга қаратилган. Гуруҳ аъзолари ўз раҳбарига тўлиқ бўйсун бошлаган пайтдан бошлаб у ўта хавфли ақидапарастларга айланиши мумкин.

Ушбу таъсир аломатларини гуруҳ хусусиятлари ва у ҳақидаги барча мумкин бўлган маълумотларни умумлаштириб аниқлашингиз мумкин. Шахснинг манипулятив таъсирга учраганликни кўрсатувчи аломатларга қуйидагилар киради:

- хулқ-атвор, кийиниш услуби, нутқ сўз бойлиги, қизиқишларининг ўзгариши;
- тез-тез такрорланадиган ва ғайриодатий иқтибослар мисол келтириш;
- маълум бир қўшиқ сўзларини хиргойи қилиш;
- оила, дўстлар, касб ёки мактабга, ўйин-кулгига қизиқишнинг йўқолиши;
- шубҳали учрашувларда (йиғилишларда, анжуманларда) иштирок этиш;
- мамлакат ва чет элларга тез-тез саёҳат қилиш;
- телефон қўнғироқлари, хабарларнинг кўплиги;
- ижтимоий тармоқларда диний мазмундаги хабарларнинг кўплиги;
- бир оҳангда гаплашиш;
- яқинларга нисбатан тажовузкорлик ёки бефарқлик;
- янги мақсад сабабли одамларга қўшилмаслик ёки қаттиқ ҳаяжонда бўлиш (қувноқ кайфиятда бўлиш).

Шундай қилиб, замонавий бузғунчи/радикал ташкилотлар ўз сафларига ёлланган тарафдорлар учун ўзига хос психологик концентрацион лагерларни яратишга қодир ва шахснинг тубдан ўзгариши жараёни жабрланувчи учун деярли сезилмасдан кечиши бўлиши мумкин.

Шубҳасиз, юқорида қайд этиб ўтилган усуллар кучли руҳий ҳаяжон вассавсаси

шаклида намоён бўладиган механизм руҳий зарбанинг бузғунчи гуруҳларнинг бир қисим тарафдорларида ҳам, энг даҳшатли қийноқхоналарни бошидан кечирган ёки уруш даҳшатларини кўрган одамларда нақадар мураккаб кечишини кўрсатади.

Шунга қарамай, умид бағишловчи ҳолат ҳам бор: бундай усталик билан амалга оширилган зўравонликдан кейин ҳам инсон, агар у дастлаб нормал ижтимоий муҳитда яшаган бўлса, яна ўз аслига ва тинч ҳаётга қайтишга қодир. Бузғунчи / радикал гуруҳлар қурбонларига самарали ёрдам бериш учун барча асослар мавжуд.

ЭКСТРЕМИСТ ВА ТЕРРОРЧИ ГУРУҲ ТАРАФДОРЛАРИНИНГ ХУЛҚИ ВА ЖАМИЯТ БИЛАН БЎЛГАН МУНОСАБАТЛАРДА АЖРАЛИБ Турадиган ўзига хос ижтимоий-руҳий аломатлари

Шаклланган фикрдан фарқли ўлароқ, ташқи аломатлар (кийим, соқолнинг бор ёки йўқлиги) экстремистик ёки террористик гуруҳларга тарафдорликни аниқлашда ўзига хос хусусият эмас.

Аммо, шундай эса-да, қаршингизда экстремистик ёки террористик ғоялар тарафдори бўлган шахс турганини аниқ кўрсатувчи бир қатор аломатлар мавжуд.

“Экстремизм” – бу шахслар, катта-кичик ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, ҳаракатлар ва бошқаларнинг мавжуд конституциявий тузумни, шаклланган ижтимоий муносабатларни (миллатлараро, динлараро, диний ва бошқа) ислоҳ қилиш, ўзгартириш ёки йўқ қилиш мақсадида радикал сиёсий, миллий, диний ва бошқа қараш, позицияни, шунингдек жамият фаолияти ва мулоқот амалиётида ноқонуний амалга оширишаётган хатти-ҳаракатларни тушуниш лозим¹.

Ғарб мамлакатларида қабул қилинган “зўравон экстремизм” таърифи мазмунан Марказий Осиёдаги миллий қонунчиликдан экстремизмнинг барча шакллари бир таърифда ифодалаши билан фарқланади, яъни – бу “зўравонликни мафкуравий, диний ёки сиёсий мақсадларга эришиш учун қўллаш ва қўллаб-қувватлаш” деган маънони англатади².

Бинобарин таърифларга мувофиқ, экстремизм замирида муайян бир мафкурага ётади. “Экстремизм мафкурасини мавжуд конституциявий тузум ва шаклланган демократик меъёрларни ноқонуний ўзгартириш, давлат ва жамиятдаги сиёсий, диний, миллий ва ижтимоий муносабатлар ҳақидаги радикал ва назарий қарашлар, ғоялар тизими сифатида тушунилиши керак”³.

Экстремизм ва терроризм ҳар доим ўз олдига сиёсий мақсадни қўяди ва у бошқа жиноятлардан айнан шу жиҳати билан ажралиб туради.

Шахснинг экстремистик ташкилотга тарафдорлигини аниқлаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

1. Бу миллий дунёвий қонунчиликни, давлатнинг дунёвий моҳиятини ва ҳукуматнинг демократик тизимини тан олмаслик билан тавсифланади, лекин ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва суд органларини Исломни тарқ этган ва жисмонан йўқ қилинадиган мусулмонлар каби “муртадлар” деб ҳисобламайди. “Такфир” эълон қилмайди, яъни бошқа диндорларни кофирликда айбламайди.

2. Бошқа диний конфессияларга қарши зўравонлик қилишга ёки адоватга даъват этмайди. Аммо у уларни диний тамойилларга асосланган қонун ва давлатчилик нормаларини қабул қилишга ундайди.

3. Аста-секин ўз сафларига кўпроқ фуқароларни жалб қилиш орқали давлатнинг ҳуқуқий ва сиёсий тизимини ўзгартиришни мақсад қилади. Бу эса, тарафдор назарида, ташкилот ғояси тарафдорларининг сон жиҳатдан устунлигини ҳисобга олган ҳолда сиёсий тизим ўзгаришига олиб келиши керак. Имконият пайдо бўлса, давлат тизимини ўзгартиришнинг инқилобий, зўравон усули қўллашни ҳам истисно этмайди.

4. Уларга ўз қараш ва истакларини мутаассибона тарзда қўллаб-қувватлаш хусусияти хос. Эътиқод учун асос бўлиб, улар умумий тан олинган манбалардан (муқаддас китоблардан) фойдаланадилар, лекин уларни сиёсий мақсадларига мос равишда ўзгартириб, шарҳлайдилар. Оддий аъзолар томонидан диний адабиётларни муҳокама қилиш ёки мустақил равишда ўрганиш тавсия этилмайди, баъзан эса, бу умуман тақиқланади.

¹Этнорелигиозный терроризм / под ред. Ю.М. Антоняна. М.: Аспект Пресс, 2006.

²Минерва Насер-Эддин и др. «Обзор литературы по противодействию насильственному экстремизму», Центр технологий по безопасности и противодействию терроризму, Организация оборонных исследований и технологий, Министерство обороны Австралии, 2011, 9-б.

³В.И. Карпенко, А.Б. Рудаков «Новая реальность: террор», М: Товарищество научных изданий КМК. 2016. 4-е изд. 232-б.

Террорчилик, экстремизм каби, қонунга хилоф ҳисобланади. Аммо уни бошқа жиноятлардан бир қатор хусусиятлар ажралиб туради.

Биринчидан, террорчилик ҳаракатлари ўта шафқатсизлик билан амалга оширилади ва бу хунрезлик ташкилотчилар томонидан аввалдан режалаштирилган бўлади. Ҳар қандай террорчилик ҳаракати террорчилар фикрига қўшилмаган барча одамларни қўрқитиш учун мўлжалланган.

Шундай қилиб, террорчилик нафақат мамлакатга моддий, иқтисодий ва сиёсий зарар етказибгина қолмай, жамиятга ўта кучли маънавий жароҳат етказиши мумкин.

Иккинчидан, террорчилик ҳаракатлари, кенг тарқалган жиноятлардан фарқли ўлароқ, беихтиёр, бепарволик юзасидан ёки бўлмаса, аффект ҳолатида содир этилиши мумкин эмас.

Террорчилик ҳаракатларига аввалдан эҳтиёткорлик билан ва яширинча тайёргарлик кўрилади. Шунинг учун, бир томондан, махсус хизматлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари жиноятларга тайёргарлик кўришни аниқлаш ва уларнинг содир этилишининг олдини олиш учун тезкор имкониятлардан фойдаланиш учун маълум вақтга эга. Бошқа томондан, эса террорчилик ҳаракатлари ташкилотчиларининг фаолиятининг ўта махфийлиги туфайли бу ишни амалга ошириш, нисбатан, ўта мураккаб ҳисобланади.

Учинчидан, агар террорчиларнинг ҳокимиятни ёки аҳолини ўз шартларини бажаришга мажбур қилишга бўлган интилишини назарда тутсак, террорчилик ҳаракати аниқ мақсадларни кўзлайди.

Террорчилик тажовузларининг объекти ҳар доим икки йўналишда бўлади; террорчилар ҳаракати бевосита одамларни ўлдиришга ёки моддий қадриятларни вайрон қилиш ва конституциявий тузумнинг элементлари (бошқарув тартиби, давлатнинг ҳудудий яхлитлиги ёки сиёсий тузилиши, унинг ҳарбий ёки иқтисодий қудрати, молия тизими ва ҳоказо) бўлган умумий объектни йўқ қилишга қаратилган бўлади.

Ислом ниқоби остидаги диний терроризм мафкураси бутунлай дунёвий давлатга қарши қуролли қўзғолон ғоялари асосида қурилган ва унинг ўрнига “ислом давлати”, “халифалик” деб номланган тизимни барпо этиш мақсад қилинган.

Ўта радикал тарзда “Тавҳид”ни талқин этиш (яккахудолик), “бидъат”ни (янгиликни)

таъқиқлаш ва гуноҳ, имон, даҳрийлик тушунчасининг бузиб кўрсатилиши “такфир”га (бошқа мусулмонларни кофирликда айблаш) оид масаланинг авж олишига сабаб бўлди.

Мазкур ҳолда такфирчилар мафкурасини таърифлаш учун унинг қуйидаги хусусиятларини назарда тутиш лозим бўлади:

1. Диний ўзига хослик. Такфирчилар мафкураси ўз ақидаси, даъвати ва “манҳаж”ини (усулини) тўғри деб ҳисоблайди ва бошқа барча мусулмон жамоаларини адашганлар ёки кофир деб ҳисоблайди. “Такфирчилар”нинг нуқтаи назари оддий: муҳолифларни куфрда айбламаганларни кофирга чиқариш. Бу ўз доирасига кирмаган одамлар билан саломлашишдан бош тортишида намоён бўлади.

2. Миллий дунёвий қонунчилиқни, давлатнинг дунёвий моҳиятини, демократик бошқарув тизимини тан олмаслик. Бу ерда ўзига хос хусусият ҳукмдор/президент/подшоҳни куфрда айблаш. Шунга мувофиқ, дунёвий қонунларга бўйсунадиган барча: вазирлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларидан тортиб, то оддий фуқароларигача муртадлар деб ҳисобланади (Исломни тарк этган ва жисмонан йўқ қилинадиган мусулмонлар).

3. Ислом мафкурасига хилоф бўлган ва у билан бирга бўлмаган мусулмонларга қарши “такфир” эълон қилиш – куфрда айблаш. Бундай ҳолда, мулк ва оила иммунитет мақомидан маҳрум бўлади. Шундай қилиб, “бошқаларга” қарши жиноятлар (одам ўлдириш, зўрлаш, одамларни қулликка сотиш, товламачилик ва бошқалар) содир этиш, куфрга қарши курашда жасорат кўрсатиш сифатида талқин этилади. Такфир (куфрда айблаш) намоз ўқимаганлиги, ҳукмдорга итоат қилганлиги, шариат қоидаларига асосланган давлатни қуришни истамаганлиги учун чиқарилиши мумкин. Бу нафақат такфирчиларга, балки суд қарори билан МОМ ҳудудида тақиқланган бошқа ҳаракатларга – “Ал-Қоида”, “Ҳизбут-Таҳрир”, ДАИШ ва бошқаларга ҳам тегишли.

4. Бошқа динларга, бошқа исломий гуруҳларга нисбатан зўравонлик қилиш ёки адоватли муносабатда бўлишга даъват этиш.

5. Давлатнинг ҳуқуқий ва сиёсий тизимини куч билан ўзгартириш мақсадини қўйиш. Қуролли жиҳодга ва можароли ҳудудларга диний рамзлар остида жўнаб кетишга даъват

этиш.

6. Тинч аҳоли ўртасида террорчилик ҳаракатларини амалга ошириш.

7. Дунёвий қонунларга риоя қилиш талаб этиладиган жойда ишлашни тақиқлаш, буни “кофирлар” ҳукумати билан алоқа қилишни истамаслик билан изоҳлаш. “Такия” кўрсатмаларига риоя қилиш, яъни кимгадир таъсир қилиш ёки махфий маълумотларни олиш имкониятига эга бўлиш мақсадида ўз маслагини яшириш ҳолатлари бундан мустасно бўлиши мумкин.

8. Экстремистик гуруҳлар томонидан содир этилган террорчилик ҳаракатларини “Оллоҳ ва Унинг Расулининг ғалабаси” деб қабул қилиш ва қувониш. Турли динларнинг тинч-тотув яшашини тарғиб қилиш ҳам “Исломга қарши” фитна ва бевосита “мусулмон дунёсига қаратилган таҳдид” сифатида қабул қилинади. Бундай ҳолда, “ислом” атамаси билан улар фақат ўзларининг муайян мақсадини тушунишади. Шу сабабли, яна бир ўзига хос хусусият – уларнинг диний қарашларини қабул қилмаган бошқа мусулмонларга қарши доимий равишда ифво уюштириш ва оқилона диний фикрни тарғиб қилувчи ислом уламоларини танқид қилиш.

9. Ҳатто жума намозини адо этиш учун масжидларга боришни тақиқлаш, чунки ҳукуматга садоқатли имомлар “мунофиқлар” деб ҳисобланади.

10. Ҳар қандай мазҳабга эргашиш (Исломдаги ҳуқуқий мактаб) “бидъат” (янгилик) билан тенглаштирилади. Бу ерда “бидъат” (янгилик) фақат диний кўрсатмаларга тегишли эканлигини айтиб ўтиш лозим. Масалан, кимдир намозни кунига беш марта эмас, фақат бир марта ўқиш кераклиги эълон қилган бўлса. Табиийки, мазҳаблар ушбу тоифага кира олмайди.

11. Аксарият бузғунчи гуруҳлар сингари такфирчиларга ҳам нутқда, махсус аниқ атамаларни, моҳиятан янги сўзларни тез-тез ишлатиш хусусияти хосдир.

Такфирнинг ўзига хос луғати тузиш мумкин. Масалан,

• **“Амалият”, “ғанимат”** – ҳарбий операция, ҳарбий ўлжалар. Жиходчи гуруҳлар пул, мол-мулкни зўрлик билан тортиб олиш, талончилик ва рекетларни ушбу атамалар билан яширадилар.

• **“Муртад”** – Исломни тарк этган, кофир бўлган мусулмон. Такфирчилар дунёвий қонунлар ва ҳокимиятни қўллаб-қувватлайдиган одамларни, шунингдек,

экстремистлар мафкурасига қарши бўлган олимлар, мутахассисларни ушбу атама билан номлайдилар.

• **“Мушрик”** – кўпхудолик. Барча “бошқа” мусулмонлар мушрик ҳисобланади.

• **“Тагут”** – “кофир” ҳокимият, яъни дунёвий давлат.

• **“Муҳожир”** – “кофирлар ҳудудидан” исломий мамлакатга кўчиб келган.

“Муаскар» атамаси (ёш аскарни ўқитиш учун ҳарбий лагер) одамнинг Сурияга кетишга тайёрилигини англатади.

12. Мусулмоннинг бурчи – “ҳижрат” қилиш, “халифалик” давлатига кўчиб ўтиш эканлигига ишонч. Кўпинча, бу даъват замирида ИШИД – (тақиқланган халқаро террористик ташкилот) кўшилиш ғояси ётади.

13. Ўз аъзоларига ота-оналарига нисбатан бегоналик туйғусини сингдириш. Она томонидан тайёрланган гўшти нистеъмол қилишдан бош тортиш даражасига қадар. Улар қамоқхоналарда ошхонада тайёрланган овқатдан қатъиян воз кечишади. Уларнинг тушунчаларига кўра, намоз ўқимайдиган ва такфир мафкурасини қабул қилмайдиган одамлар кофир ҳисобланади. Шунга кўра, улар томонидан ўлдирилган ҳайвонлар ҳам харом қилинган.

Юқорида қайд этиб ўтилган кўрсаткичлардан ташқари, хавфни баҳолашнинг асосий омиллари қаторида қуйидагиларни назарда тутиш керак:

- экстремизм ёки терроризм мафкурасини қўллаб-қувватлашга туртки берувчи ҳолатлар (гуруҳда қариндошлар қолди, раҳбарлар томонидан шантаж қилиниш);

- ният (шароитга қараб);

- имконият (портлатиш ишларида малакага эга бўлиш, ёллашни билиш, террорчилик тармоқларга, молиявий манбаларга ва махсус усуналарга кириш, сохта ҳужжатларни олиш имконияти).

ДИНИЙ РАДИКАЛЛАШУВНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ: ХАВФ ОМИЛЛАРИ

“Олиб чиқиш бўйича” консультантлар ва ижтимоий психологлар турли хил ижтимоий гуруҳларни ўрганиб чиқиб, бошқа ғояларга жалб этилишга мойил бўлган шахсларнинг ижтимоий ва хулқ-атворига хос хусусиятларини қуйидагича умумлаштирганлар:

- жазава ҳолатига тушувчилар,
- руҳияти бузилган шахслар,
- руҳий кассаллар,
- тобе шахслар,
- ҳаддан ташқари ғамхўрлик қилинган оилаларда ўсган шахслар,
- тўлиқ бўлмаган оилалардан бўлган шахслар,
- нотинч оилалардан бўлган шахслар,
- ногиронлар,
- кучли руҳий зарбани бошдан кечирган шахслар,
- ривожланган эйдетик инъикосга эга бўлган шахслар (галлюцинация),
- конфабуляцияга мойил бўлган шахслар (“ёлғон хотиралар”, “хотиралар галлюцинацияси”),
- террорчиларнинг фарзандлари, набиралари ва қариндошлари.

Бундан ташқари, инсон қанча ёш бўлса, у бошқа ғояларга жалб этилишга шунча кўп мойил бўлади, негаки у атрофни ўқув муҳити сифатида қабул қилади. Балоғатга етишнинг дастлабки даврида кичик гуруҳдаги хулқ-атвор намуна ва андазаларига мослашиш жараёни, яъни жамоада қоидаларини фаол идрок этиш ўзига хос таъсирчан тарзда кечади. Ушбу ёшдагилар гуруҳда таклиф этилган хулқ-атвор намуналарига таъсирчан бўлиши нуқтаи назаридан ниҳоятда заиф гуруҳ ҳисобланади. Бундан ташқари, айнан шу ёшдагилар учун ташқаридан изланаётган рамзий ота-оналарнинг аҳамияти кескин ошиб боради.

Юқори даражада таъсирчанликнинг иккинчи даври – 17-19 ёшдаги ёшлар. Ушбу даврда жамиятда ўзлигини намоён этишга кучли эҳтиёж мавжуд, аммо бунга етарли куч-қобилият йўқ, шунинг учун унга ўзига қараганда кучлироқ ва ўқимишли бўлган ҳомийларнинг кўмаги зарур. Шу боисдан ёш шахс кўзига “даҳо” бўлиб кўриниш учун руҳий

тушкунлик даврида ўзини кўрсатиш кифоя.

Ўсмирлик даврида “Мен” образини шакллантириш учун мавжуд ахлоқ моделларини инкор этиш ҳисси жуда кучли шаклланган бўлади. Ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўзлигини намоён қилиш ташқи кузатилган мисоллар ва ҳаёт намуналари билан ўз шахсийлигини қарама-қарши ва кескин фарқлаш орқали амалга оширилади. Айнан шу асосда ўсмирга умум қабул қилинганлардан фарқ қиладиган намуна моделларини таклиф қилиш асосида бошқа ғояларга жалб қилишнинг психо-сиёсати курилади.

Террорчи ташкилотларда, одатда, ўз муваффақиятсизликларини вазиятга ва қусурларини ташқи омилларга тўнкашга мойил бўлган тажовузкор телбанмоалар фоизи юқори даражада бўлади.

АҚШда ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ўртача ҳисобда озодликдан маҳрум этилган аёл ва эркекларнинг тахминан 20% писхопат, телбанамо экан (касалликнинг янги МКБ-10 таснифида – “зардаси тез шахснинг қуюшқондан чиқиши”). Зардаси тез телбанамо шахслар, шунингдек, оғир жиноятларнинг 50% дан ортиғи учун жавобгардир¹. Федерал қидирув бюроси томонидан олиб борилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларини хизмат вазифасини бажариш даврида ўлдиришда айбдор деб топилган жиноятчиларнинг 44 фоизи зардаси тез телбанамо шахслардир².

Шахснинг барбодликка шу тариқа юз тутиши – бу хулқ-атвор хусусияти билан боғлиқ бўлиб, у маълум даражада ноқулайлик ва жамиятдаги ижтимоий меъёрлардан четга чиқиш билан таърифланади. Шахснинг ўзига хос табиати ва хулқ-атвор хусусиятларининг жиддий равишда бузилиши, одатда, шахснинг бир нечта соҳаларини қамраб олади ва деярли ҳар доим шахсий ва ижтимоий парокандалик

¹Роберт Д.Хазр. Лишенные совести. Пугающий мир психопатов – Вильямс, 2007.

²Killed in the Line of Duty, the Uniform Crime Reports Section, Federal Bureau of investigation, Министерство юстиции США, сентябрь 1992.

билан бирга намоён бўлади. Одатда бу болаликнинг сўнгги даври ёки ўспиринлик даврида содир бўлади ва вояга етганда ҳам давом этади.

Моҳиятан, психопатлар, яъни зардаси тез телбанамо шахслар – одамларни ўзига жалб қилиб, уларни ўз мақсадлари йўлида ишлатиб, кейин эса, синган қалбларни амалга ошмаган умидлари ва бўш ҳамёнлари билан ташлаб кетувчи ижтимоий йиртқичлардир. Улар виждон ва раҳм-шафқат каби тушунчалардан мутлақо йироқ бўлиб, ижтимоий меъёрлар ва қоидаларни топтаган ҳолда истаган нарсаларини олишади ва хоҳлаган ишларини қилишади ва зиғирча ҳам айбдорлик ва ачиниш ҳиссини сезмайдилар³.

Аксарият жиноятчилар экстремистик ва террорчи гуруҳларга қўшилишдан мамнун, чунки уларнинг таълимотлари “кофирлар”га қарши (динсизлар) ёки “амалият” (ҳарбий эҳтиёжлар учун маблаг йиғиш) учун кураш ниқоби остида ҳар қандай жиноятни тўлиқ оқлайди.

Менинг амалиётимда жазони ўташ колониясида радикаллашган маҳбус, мен “асирликдаман” ва “ўз эътиқодим учун қамоқда ўтирибман” деб айтган ҳолатлар бўлган. Аслида эса, у ўғирлик учун маҳум этилган экан. Аммо экстремистик гуруҳга содиқлик қасамёди ўз хатти-ҳаракатларини оқлаш учун унга руҳий қувват берган: “Мен кофирнинг мулкини ўғирладим ва бу жиноят эмас, динда бунга йўл берилган. Биз кофирлар туфайли азоб чекаёпмиз, улар шаръий давлатини қуришга йўл қўймаптилар”.

Ушбу ҳолат Эрик Хоффернинг “Эътиқодли” монографиясида келтирилган хулосаларига тўлиқ мос келади. Мазкур хулосада, умумий душман қиёфасини алоҳида ажратиб кўрсатиш ва диний ташкилотнинг барча ички муаммоларида уни айбланиш аксарият диний мазҳабларга хос усул экани таъкидлаб ўтилган. Шундай душман иблис, ҳукумат ва бошқа конфессиялар бўлиши мумкин (Hoffer, 1951).

Радикал ҳамжамият аъзосини ўзлигидан маҳрум қилишнинг энг кучли психологик усули – бу улардаги жиноий қилмишлар учун жавобгарлик ҳиссини йўқотишдир. Соддароқ қилиб айтганда, оддий одамлар, пешвонинг буйруғига бўйсуниб, даҳшатли қилмишларни амалга оширилари мумкин. Бунга фашистик Германия ўзининг тотал

террор тизими билан яққол намойиш этди. Унинг ғоявий асосини А. Гитлернинг машҳур ибораси билан таърифлаш мумкин: “Ўлдираверинг, ўлдираверинг, ўлдириш! Мен ҳамма қилмишингиз учун жавобгарликни ўз зиммамга оламан”.

Масаланинг бу тарзда қўйилиши муқаррар равишда Роберт Лифтоннинг “Фашист шифокорлар: тиббий қотиллик ва геноцид психологияси” асарида ёзгани каби “шахснинг иккига ажралиши” моделининг пайдо бўлишида намоён бўлади.

Р. Лифтон ўз асарида тиббиёт ходимларининг нацистларнинг ўлим лагерларининг, яъни одамларни тўхтовсиз қатл этувчи такомиллаштирилган конвейернинг бир қисмига айланиб қолишига сабаб бўлувчи психологик механизмларни тушунтиришга ҳаракат қилган.

Мазкур тадқиқот руҳий ва жисмонан соғлом, билимли ва идеалист одамлар қандай қилиб қисқа муддат ичида барча ақидалари ва фаолияти дунёдаги инсоний қадриятларга мутлақо зид бўлган ҳаракатларнинг фидойисига айланиши мумкинлигини аниқроқ тушунишга асос бўлди.

Шахснинг бундай кескин ва жиддий даражада қайта ижтимоийлашуви гуруҳ томонидан унга нисбатан ҳаддан зиёд кучли босим ўтказилиши ва унинг асосий эҳтиёжларини манипуляция қилиш шароитида ўзига хос мослаштирувга бўлган жавоби деб билиш мумкин.

Мен экстремистик ва террористик гуруҳлар вакиллари орасида шунга ўхшаш шахснинг иккига ажралиши ёки “аслида нима қилаётганини ўзи ҳам билмаётган шахс”ларни бир неча бор учратганман. Бу ўзликнинг “мен” тизими мустақил равишда ишлайдиган икки бутунликка ажралишидан иборат. Ажралиш, маълум бир вақтга келиб террористик гуруҳ аъзоси ўзининг янги хатти-ҳаракатлари терроризмдан аввалги шахсий хусусиятларига мос келмаслигини англаши сабабли содир бўлади.

Тоталитар гуруҳ томонидан талаб қилинадиган ва моддий тақдирланадиган хатти-ҳаракатлар “аввалги “мен”дан шунчалар фарқ қиладики, одатдаги психологик ҳимоя (оқилона фикрлаш, инкор этиш ва бошқалар) тўлақонли ҳаётий фаолият учун етарли бўлма қолади.

Радикал гуруҳ сафида бўлиш билан боғлиқ барча фикр-мулоҳазалар, маслаклар, ҳаракатлар, ҳис-туйғулар ва роллар мустақил

³Роберт Д. Хаэр. «Лишённые совести. Пугающий мир психопатов». Вильямс, 2007.

тизимга, қисман “мен”га бирлаштирилган бўлиб, бу ушбу гуруҳ талабларига тўлиқ мос келса-да, аммо бу шахснинг ихтиёрий танлови билан эмас, балки деярли чидаб бўлмас психологик шароитда ўз-ўзини ҳимоя қилишнинг инстинкт реакцияси сифатида содир бўлади. Янги қисман “мен” ажралмас “мен” вазифасини бажаради, ички руҳий зиддиятларни йўқ қилади.

Иккига ажралиш анъанавий тарздаги “парчаланган” онг ва “парчаланган” психологик тизим тушунчаларидан фарқ қилади (яъни шахснинг таркибий унсурлари). Ушбу жараёнлар болалик давридан бошланганди ва, одатда, умрбод сақланиб қолувчи моделлар ҳисобланади. Қайд этиш лозимки, ушбу ҳолат шаклланиб улгурмаган психика томонидан англаб етила олинмайдиган ёки қабул қилинмаган ва шу билан бир қаторда жароҳат қолдирувчи бир қатор ҳодисалар ва айнанликка ўта зиддиятли равишда эришиш ва ўз ҳолича қолиш ёки “парчаланмасликка”га бўлган жавоб ҳаракати сифатида намоён бўлади.

Бундан ташқари, шахснинг ажралиб чиққан ёки кўп сонли “шахсий тизимлари” одатда онгли равишда бир-бири ҳақида билишмайди ва аксинча мустақил ҳаракат қилишади.

Шунга қарамай, иккига ажралиш жараёнида, икки “шахс” бир-бирлари ҳақида билишади ва шунга қарамай, иккинчи “ёвуз шахс”нинг ҳаракатлари ёмонлик қилмайдиган биринчи “мен” олдида ҳеч қандай ахлоқий оқибатларга олиб келмайди. Иккига ажралиш болаларда оғир жароҳатлар орқали юз берганда ҳам амалга ошмайди. Бу ҳаддан ташқари тушунарсиз вазиятга (масалан, тоталитар тузум) ўз муносабатини билдирадиган катталарда учрайди.

Бундан ташқари, катта ёшда “иккига ажраланаётган” шахс фавқулодда ҳолатларга фаол мослашувчанлик даражасида иштирок этиш хусусиятларига эга.

Шахснинг иккига ажралиш жараёни ўз ичига руҳий жиҳатдан бир талай қайта ўзгаришларни олади, аммо ўзгаришлар деярли вақтинчалик бўлиши ва шахс, нисбатан, осонлик билан асл ҳолига қайта тикланиши мумкин. Иккига ажралиш ўз табиатига кўра, яхши ҳам ёмон ҳам эмас. Умуман айтганда, шахснинг иккига ажралиш жараёнига мослашиш қобилияти инсон руҳиятига хос бўлиб, вақт ўтиши билан у ўз ҳаётини таҳдидлардан асраб қолишга

хизмат қилиши мумкин: масалан, урушда бўлган аскар учун ёки масалан, шафқатсизлик қурбони бўлган Аушвицдаги маҳбус тирик қолиши учун иккига ажралиш омилининг маълум бир турини бошидан кечириши вазият тақозо этган.

Бироқ, мослашувчанлик нуқтаи назаридан “мен”нинг иккига ажралиши кейинчалик, нацист шифокорларида бўлгани сингари, хавфли даражада бошқарилмай қолиши мумкин. Бундан ташқари, оммавий тарзда “иккига ажралиш”нинг ижтимоий хавфли бўлишидан ташқари, ушбу ҳодиса ҳар қандай ҳолатда ҳам, уни бошидан кечиришга мажбур бўлган одамнинг онг-шуури ва руҳиятига жиддий шикаст етказади. Бу концлагерь асирлари ва уруш қатнашчиларининг ҳаёт тажрибасидан яхши маълум.

“Иккига ажралиш” хусусиятини ўзида намоён этган маҳкумларнинг аксарияти 12 йилдан 27 йилгача экстремист ва террорчи гуруҳларнинг аъзолари бўлган. Кўп йиллар давомида улар ўзларини “муносиб” ёки “ҳақиқий” диёнатли инсонлар сифатида, яъни ишончли, марҳаматли, ҳар доим фидойиликка тайёр, комилликка, ҳақиқатга интилувчан қилиб кўрсатишга мажбур эдилар. Натижада, уйдирма шаклидаги “мен” ҳақиқий “мен”га айланди.

Бундан ташқари, ушбу тоифадаги одамларга “шахснинг тобелик туфайли барбод бўлиши” каби руҳий парокандаликнинг аломатларига мос келадиган аниқ белгилар хос бўлади⁴:

- Бу каби одамлар барча ҳаётий қарорларни фақат раҳбарнинг маслаҳати ва руҳсати билан қабул қиладилар, билакс, улар ўзларини нотагон, мустақил яшашга ожиз ва ноқобил деб ҳис қилишади;

- Улар гуруҳдаги барча кўрсатма ва топшириқларга тўлиқ бўйсундилар;

- Улар ўз ҳолати, реал вазият ҳақида танқидий фикр юритиш имкониятидан маҳрум этилган бўлади.

Террорчи гуруҳ аъзолари ташкилотга, унинг вазифалари ва идеалларига кўр-кўрона содиқдирлар. Ушбу мақсадлар ва идеаллар одамларни ташкилотга қўшилишга ундайди деб ўйлаш мумкин. Аммо, аслида, бу умуман керак эмас бўлиб чиқади. Ҳақиқий сабаб – бу қўшилишга бўлган эҳтиёж, гуруҳга мансублик

⁴Международная классификация болезней (10-й пересмотр), — /F60.7/ Специфические расстройства личности. Диагностические критерии.

ва ўзликни англаш туйғусининг юқори даражада экани.

Шахс радикал мафкуранинг ашаддий тарафдорига бирданига айланмаслиги

Ахборотни назорат қилиш

*Ҳиссиётни
назорат
қилиш*

*Фикрни
назорат
қилиш*

Хулқни назорат қилиш

маълум, албатта. Уни итоаткор қулга айлантириш учун унинг тўрт томондан чеклайдилар, худди тор туннел тешиклари суваб ташлангандек.

Хулқни назорат қилишга гуруҳ аъзосининг индивидуал жисмоний ҳолатини тартибга солиш мақсадида тақиқлар ва рағбатлантиришлар тизимини жорий этиш орқали эришилади (у қаерда ва ким билан яшаши, қандай кийим кийиши ва соч турмаги қандай бўлиши, қандай овқат ейиши, қанча ухлаши, молиявий қарамлик кабилар).

Ахборотни назорат қилишнинг асосий мақсади – тарафдорларнинг “бегона” маълумот манбаларига киришини максимал даражада чеклаш ва қатъий назоратда ушлаш.

Ҳиссиётни назорат қилишнинг мақсади – шахсий ҳис-туйғулар спектрини бошқариш ва торайтириш учун туйғуларни назорат қилиш орқали ташкилотдан чиқиш фобияларини шакллантириш ва ҳиссиётларнинг жунбушга келиши ёки сусайишига ундаш назарда тутилади.

Фикрни бошқариш фикрлаш қобилиятини чеклаш техникаси ёрдамида амалга оширилади, шунда гуруҳ аъзоси гуруҳ таълимоти ва унинг пешвоси ҳақида танқидий фикр юритишга ботинмайди ёки унинг буйруқларига шубҳа қилмайди.

Шундай қилиб, хатти-ҳаракатлар,

ҳис-туйғулар, фикрлаш ва маълумотни бошқаришда намоён бўладиган тақиқлар тизимидан фойдаланиб, радикал гуруҳда фикрлаш жараёнларининг кераксиз омил экани сабабли уни деярли тўлиқ тўхтатиш учун шароитлар яратилади. Шундай қилиб, фақат ҳиссиётлар ёрдамида бошқариладиган тобе шахс тури шаклланади. Қайд этиш лозимки, биз ҳозирда ташкилотнинг асосий ва муҳим лавозимларини эгалламаган шахслар ҳақида фикр юритаяпмиз.

Бундай одамларга акселижтимоий (радикал) гуруҳ билан идентификация қилиниш салбий бўлса ҳам ижтимоий роль беришни таъминлайди. Гуруҳга “жалб этилган” шахс ундан деярли чиқиб кета олмайди, зеро бу унинг учун ўз жонига психологик жиҳатдан қасд қилиш билан баробар.

Гуруҳга “жалб этилган” шахснинг тасаввурини, баъзи аёлларнинг таъбири: билан, яъни “эр билан бахтсиз яшагандан кўра, турмуш қурмай ўтган афзал” деган фикр билан таққослаш мумкин. “Жалб қилинган” киши учун ташкилотни тарк этиш ўз тақдирига нуқта қўйиш билан баробардек туюлади.

Гуруҳга “жалб этилган” одам ўзига шу қадар паст баҳо берадики, у ўзининг янги идентификациясидан воз кечиши деярли мумкин эмас. Авторитар бўлмаган одамлар шу тариқа қатъий авторитар гуруҳларнинг аъзоларига айланишади. Бундай гуруҳга қўшилиш орқали улар авторитаризм олдидаги қўрқувдан ҳимояланадилар.

Бундан ташқари, гуруҳга қилинган ҳар қандай ҳужум улар томонидан шахсан ўзларига қилинган ҳужум сифатида қабул қилинади. Шунга кўра, ташқаридан қилинган ҳар қандай ҳаракатлар гуруҳ аъзоларининг жипслашувига сабаб бўлиши мумкин. Террорчи ташкилотларга қарши ахборот урушини ташкил этишда мазкур омилни албатта ёдда тутиш талаб этилади. Ёлланган тарафдорнинг онгига ўз ташкилотининг мафкурасига сингиб борган сари, у уни мутлоқ мутаассиблик риторикаси ва сўзлашиш услубини ўзлаштириб бораверади.

Бундай вазият (жараён) улар билан ким ҳисоблашмаса, жамият ва душманга зарба бериши улар учун асос бўлади. Душман ким эканини ташкилот раҳбарлари белгилайди. Улар теракт содир этиладиган мўлжални аниқлайдилар, шунингдек, амалга ошириладиган ҳужум усулларини

белгилайдилар. Шу билан бирга, аҳолининг айрим гуруҳларига (давлатга қарши бўлган ва ҳ.к.) террорчи ташкилот ўз зиммасига олган мажбуриятлар эвазига ушбу гуруҳлар ўзларини террорчиларни қўллаб-қувватлаш мажбуриятини олишлари кераклиги уқтирилади.

Шу тариқа, террорчилар етакчиларида талаб қилиш имкониятини берувчи ўзига хос ўзаро жавобгарлик пайдо бўлади. Унга унга мувофиқ террорчи гуруҳ етакчилари аҳолининг юқорида қайд этилган айрим гуруҳларидан маблағ, таъминот, турар жой, янги ёлланганларни манзилга етказиб бериш ва ҳоказоларни талаб қилишга имкон берадиган муҳит шаклланади Бу эса, ўз навбатида, аҳолининг катта гуруҳларини тўғридан-тўғри ёки билвосита террорга жалб этиш, унинг ижтимоий базасини яратишга ҳизмат қилади, жамиятда зўравонликка қаршилиқ кўрсатиш ва курашишни қийинлаштиради.

Мафкуравий марказ, махсус шаклланишлар ва ижтимоий базадан ташкил топган бундай зўравон радикал муҳит – уни бошқарувчилар қўлидаги етарли даражадаги самарали воситадир.

Диний фанатизм – зўравон экстремиз кўрсаткичларидан биридир. Аммо одам табиатан ёмон томонга бир зумда ўзгармайди. Унга нисбатан онгнинг мутлоқ итоаткор бўлишини таъминлайдиган кўплаб манипуляцион усуллар қўлланилади. Инсоннинг мустақил фикрлаш, воқеликни баҳолаш, қарор қабул қилиш қобилиятини йўққа чиқаради ва унинг ўрнига бу вазифаларни гуруҳ раҳбарлари бажаради.

Муайян шахсларни зўравонлик билан шуғулланишга ундайдиган турли хил сабаблар ва омилларни ҳисобга олган ҳолда, уларни реабилитация қилиш, айниқса, жазони ўташ муассасаларидаги маҳбусларни ижтимоийлаштириш масалалари ўта мураккаб бўлиб, турли хил мутахассислар ва стратегияларни ўз ичига олган тегишли реабилитация дастурларини амалга оширишни назарда тутаяди.

РЕАБИЛИТАЦИЯ ҚИЛИШ: УМУМИЙ МАЪЛУМОТЛАР, БОСҚИЧЛАР, ВОСИТАЛАР

Агар психологик назорат ўрнатилиши мумкин бўлса, демак, бу жараён қанчалар узоқ давом этмасин ва мураккаб бўлмасин, уни олиб ташлаш ҳам мумкин.

Шу ўринда, консультант ўз олдига одамларга нафақат радикал гуруҳдан чиқиб кетишда ёрдам бериш, балки, гуруҳдан чиқиб кетгандан кейин ҳам уларнинг руҳий саломатлигини тиклашга ёрдам бериш каби вазифаларни ҳам қўйиши керак.

Бу, ўз навбатида, малакали мутахассис бажариши керак бўлган мураккаб, узоқ давом этадиган ва сермашаққатли иш ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, аввало, “мижоз” билан дўстона ва ишончли муносабатларни ўрнатиш керак бўлади. Бунинг учун баъзида оғзаки бўлмаган мулоқот тилидан фойдаланиш кифоя, масалан, фақат унинг тана тилини нусхалаш лозим. “Мижоз”га дўқ уриб гаплашиш мумкин эмас, унинг ўрнига, барча саволларни унга босиқлик ва мулоим оҳангда бериш талаб этилади. Қатъий хулоса ва баҳо бериш мумкин эмас. Бу масалада нейролингвистик дастурлаш услуби ҳам катта ёрдам беради.

Мулоқот бизнесда бўлгани каби маълум бир “мақсадга” йўналтирган бўлиши керак. Одатда, оила аъзолари ва дўстлари ҳиссиётли мулоқот қилишади ва бир-бирларига ҳамма нарсани “аслида қандай бўлса, шундай” айтиб беришади. Негаки, оддий мулоқат жараёнида яқин инсонлар ўз олдига бир-бирига таъсир ўтказиш вазифасини қўйишмайди. Аммо мақсадли мулоқот одамларга керакли йўналишда таъсир ўтказишни тақозо этади ва бу каби таъсир кўрсатишга имкон беради.

Реабилитация жараёнининг мақсади – одамни радикал гуруҳдан олиб чиқиш. Бунинг учун нафақат аниқ ҳаракатлар режасини тузиш, балки шахс ким экани, кимга таъсир ўтказиш кераклигини ҳам аниқ билиб олиш керак. Унинг қалб туғёнларини теран англаб етиш ҳам лозим

бўлади.

Буюк актёр ролга тайёрланаётганда, аввало у ижро этмоқчи бўлган персонажнинг характерини ўта синчковлик билан ўрганади ва ўз персонажи ҳаётини англаш ва идрок этиш мақсадида турли хил маълумот манбаларига мурожаат қилади. Актёр ўз персонажи образини ҳаёлида шакллантиради ва ўз маслаги ва қадриятларини буткул унутган ҳолда ўзини унинг ўрнида тасаввур қилади. Шундан кейин у саҳнага чиқади ва у яратган образ томошабинлар қалбидан жой олдим, деб фикрлаб кўради. Хуллас, мазкур усул қуйидагича: реабилитация учун ниманинг фойдаси текса, шу ишни қилинг. Агар актёр хато қилган бўлса, у образни ўзгартириши ва турли хил бошқача ёндашувларни синаб кўриши керак бўлади, аммо у ҳар доим асосий мақсад нима эканини аниқ билади.

Кейин “мижоз”ни “туртиб ўйғотиш”га уриниб кўриши ва уни бузғунчи гуруҳга қўшилишидан аввал қандай инсон бўлганлигини эслашга ундаш керак. Айнан шу лаҳзаларда, уни аввалги ҳаётига ва мавжуд воқелик ҳақидаги илк тасаввурлар оламига қайтариш керак.

Уни шу оламда, яъни ҳеч қандай “сиғинадиган шахс” ёки психологик назорат бўлмаган жойда ушлаб турилганда, у одам ёлланишнинг ҳар бир босқичида нимани ўйлаганини ва нимани ҳис қилганини эслай бошлаши мумкин.

У бузғунчи ташкилотда бўлган пайтда қалбида пайдо бўлган, аммо уни изҳор этолмаган шубҳа-гумонлар ва саволларни қайта эслаши мумкин. Радикал гуруҳга қўшилишдан аввалги ҳолатга қайтаётган “мижоз”ни диққат билан кузатиб туриш талаб этилади, негаки, бу консультантга ушбу шахснинг гуруҳдан чиқиши учун қандай сўзлар, туйғулар ёки далиллар кераклигини англашга имкон беради.

Агар одам радикал мафқурани рад этишдан олдин ўзини бахтсиз ва

касалманд ҳис қилса, унинг ўтмишда бўлиб ўтган ижобий воқеаларни излаб топиш ва улар ёрдамида радикаллашувдан қайтариш режасини амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Агар унда воқеалар бўлмаса, уларни ўйлаб топиш ва “мижоз” шуурига сингдириш керак бўлади. Ижобий фантазиялар яратиш учун тасаввур қила билиш қобилиятидан фойдаланиш мумкин.

Унга оқ-қора тусдаги “яхшилик ва ёмонлик” олампидан чиқиб кетиши ва ранг-баранг ва кўп қиррали реал ҳаётни кўра билиши учун ёрдам бериш муҳим масала. У ҳаёт бир меъёрга давом этмаслиги ва у доим ўзгариб, янгиланиб турувчан эканлигини эслаши керак. “Мижоз”га “агар сенга дунё ёқмаса, уни ўзгартир, агар ўзгартира олмасанг, унда дунёга бўлган муносабатингни ўзгартир”, деган фикрни сингдириш лозим.

Бузғунчи гуруҳларнинг ҳар қандай аъзоси таълимот ёки ташкилот ҳақидаги барча “салбий” фикрларга қарши чиқиш учун дастурлаштирилган. Башарти кимдир ўз гуруҳи ва гуруҳ олдида қўйилган вазифанинг ижтимоий аҳамиятини шубҳа остига қўядиган бўлса ёки гуруҳни танқид қилса, унинг ҳаётлигини шубҳа остига қўядиган бўлса, фикрга қарши чиқиш жараёни ишга туширилади. Бу жараён душманнинг “ҳужум”и пайтида бошпана ролини ўйнайди.

Аммо бузғунчи гуруҳ аъзоси таҳдидни сезмаса ва бошқа одамни “душман” сифатида қабул қилмаса, у фикрларга қарши чиқиш туйғусига мурожаат қилмайди. У ўзининг гуруҳи мазҳаб эмаслигига ишонади, шунинг учун у билан бошқа мазҳабларни батафсил муҳокама қилиш мумкин ва у бунга ўз раҳбарига ёки гуруҳига қилинган ҳужум сифатида қабул қилмайди. Шунинг учун, “мижоз” билан ўзаро алоқада бўлганида, у ҳеч нарсадан шубҳаланмаслиги ва “бошпана”сига кириб яшириниб олмаслиги учун билвосита маълумот ва кўрсатмалар усулини қўллаш маъқулроқдир.

Бундай чалғитувчи суҳбат давомида у инсон онгига таъсир ўтказиш техникаси ва усуллари ва бошқа ташкилотларда онгни ислоҳ қилиш технологияси билан танишиши мумкин. Психологик назорат

нима эканлигини тушунтириш ва деструктив гуруҳга аниқ таъриф бериш керак. Ушбу маълумот унинг онг остига тушганда, шахснинг “ҳақиқий” ҳолати ўзига тегишли бўлган маълумотни олади. Ушбу маълумот, оқибатда, у билан содир бўлган барча нарсаларни таҳлил қилишга асос бўлиши мумкин.

“Мижоз”га гуруҳдан ташқаридаги бахтли келажакни тасаввур қилишга ёрдам бериш керак. Бунинг учун “мижоз”нинг онгига юкланган барча фобиялардан уни халос қилиш керак. Шу ўринда, унга ташқи дунёдан қўрқиш ҳисси изчиллик билан сингдирилганини назарда тутиш лозим бўлади.

Қўрқув ҳисси ёрдамида бошқа таълимотнинг сингдирилиш жараёни ост онгда рўй беради. “Мазҳабга тобе шахс” ҳеч қачон гуруҳдан чиқишни ўйламайди: у бахтли, серғайрат ва ташаббусга тўлиб-тошган ва ўз етакчисига ниҳоятда итоткор бўлади.

Аммо агар сиз “мижоз”дан у ўзини чинакам бахтли ҳис этадиган келажакни тасаввур қилишни, ўша тасаввурлар оламга “кириш”ни ва шу ҳолатни ҳис қилишни сўрасангиз, ундаги қўқув ҳисси аста йўқола бошлайди. Визуаллаштирув усули – қўрқув ҳиссидан (фобиядан) халос этишнинг самарали воситасидир. Ушбу усул орқали одам бузғунчи гуруҳга олиб кирган “туннел”дан ташқарига чиқа олиши ва эркин дунёга кириб бориши мумкин. У бу дунёга тегишли эканлигини қалбан ва шууран ҳис қилиши учун унга тегишли туртки бериш керак.

Реабилитация қилишнинг дастлабки босқичида, ҳатто қисман реабилитация қилиш ёки радикаллашувдан қайтариш (“мўътадил диний қарашларга ўтиш” деб аталадиган) доирасида ҳам, зўравон экстремизм ғоялари билан заҳарланган кўпчилик одамларнинг фикр-мулоҳаза юритиш даражаси жуда паст бўлади.

Мен ахлоқ тузатиш муассасалари шароитида ишлашга мажбур бўлган ва маҳкумларнинг шахсий хусусиятларини таҳлил қилишим жараёнида текширилганларнинг ўзига хос хусусияти аниқланди – аксарият (86,7%) маҳбусларнинг фикрлаш, мулоҳаза юритиш қобилиятининг даражаси паст. Уларнинг 30 фоизи фикрлашга

қўйилган минимал талабларга ҳам жавоб бермайдилар. Фақат 13,3% ўртача фикрлаш қобилиятига эга.

Шу жиҳатдан, реабилитациянинг биринчи босқичи (албатта шахс ҳақида профайл тузиш тартибини ўтказиб бўлгандан сўнг) – онгни “фаоллаштириш” бўлиб, бу узоқ ва машаққатли жараёндир. Ва, албатта, малакали психологлар ва баъзи ҳолларда психиатрларнинг иштироки талаб этилади.

Иккинчи босқич - қариндошлар билан ҳақиқий оилавий алоқаларни тиклаш. Оила аъзолари ушбу чоратадбирларнинг муваффақиятли бажарилишида, айниқса озод қилинганидан кейин унинг қайта интеграциялашуви ва радикал қарашларга қайтишнинг олдини олишда муҳим роль ўйнаши мумкин. Шунинг учун реабилитация жараёнлари маҳкумнинг оила аъзоларининг фаол иштирокида амалга оширилиши керак. Шунини билиш керакки, одамни қайтиши учун уни кимдир кутиш керак, уни севиши ва ардоқлаши керак.

Бироқ, оила аъзоларининг ўзлари маҳбусни зўравонликка ундаган ҳолатлар ҳам мавжуд ва шунинг учун оила аъзоларини экстремистик ва террористик жамоаларга жалб қилишдаги иштироки масаласини диққат билан ўрганиш керак.

Реабилитациянинг учинчи босқичи – бу диний қарашларга ўзгартиришлар киритиш масаласи бўлиб, уни фақат малакали апологетлар, яъни диндорлар иштирокида амалга ошириш мумкин.

Ва, шундан сўнг, экстремистик гуруҳдан ташқаридаги ҳаётга қайтиш, **жамиятга қайта ижтимоийлаштириш** жараёнини якунлаш лозим. Ушбу босқичда меҳнат-терапиясини амалга ошириш, касбий маҳоратга ўргатиш зарур.

Реабилитация жараёнида психотерапия қўлланилади, қариндошлари, шу каби радикал жамоаларнинг собиқ тарафдорлари ва уларнинг иштирокида ёрдам берадиган бошқа одамларни жалб қилиниши мумкин.

Аммо ҳар қандай консультант-мутахассис “мижоз” экстремистик ёки террористик ғояларга яна қайтмаслигига кафолат беролмайди. Гап шунда-ки, аввалги ҳаётий тажриба киши онгидан

мутлоқ чиқиб кетмайди ва кучли стрессли вазиятларда одам яна ортга қайтиши мумкин.

Демак, консультантнинг вазифаси – танқидий фикрлашни қайта тиклаш усули ёрдамида инсонни конструктив қарор қабул қилиш томонига йўналтириш, радикал гуруҳга қўшилгандан кейин йўқолган қобилиятларни янгитдан тиклашдир.

Аммо онгни бундай ислоҳ қилиш сеҳрли таёқчанинг буйруғи билан эмас, балки нафақат диний низоларни, балки асосан ижтимоий ва психологик компонентни ўз ичига олиши керак бўлган меҳнат туфайли амалга оширилади.

Ҳар бир ҳолат алоҳида кўриб чиқилади, кейин иложи бўлса, реабилитация тизими ишлаб чиқилади. Ушбу алоқаларнинг барчаси ҳисобга олинса ва одамлар бир жамоада ишлашса, терапия албатта натижа беради.

Мазҳабда шакллланган ҳаёт ва шахслараро муносабатларнинг ўзгариши, экстремистик қарашлардан фаол равишда воз кечиш, жамиятга қайтиш (ишда, мактабда тикланиш, оилага қайтиш ва ҳоказо) – бу мунтазам равишда босқичма-босқич эришиш керак бўлган натижадир.

ҚҰЙИДАГИЛАРНИ ЁДДА ТУТИШ МУҲИМ! Ёхуд РЕАБИЛИТАЦИЯНИНГ БИР НЕЧТА ҚОИДАЛАРИ

Бузғунчи мафкурадан воз кечиш фақат инсоннинг эркин танлови билан амалга ошиши мумкин. Шунинг учун, “мижоз”нинг розилигисиз маслаҳат бериш мумкин эмас.

Психологик жароҳат – бу бадандаги моматалоқ, чандиқлар эмас. Улар бир қараганда кўринмайди ва уни қанча даволманг барибир чандиқ қолади.

Ҳеч қандай мўъжиза рўй бермайди. Фақат ҳар беш “мижоз”дан фақат биттаси ташкилотдан буткул чиқиш босқичига етиб бориши мумкин.

Ҳатто энг қулай натижада ҳам узоқ муддатли саъй-ҳаракатларга тайёргарлик кўриш керак бўлади.

МУҲИМИ, ТЕЗ ҲАРАКАТ ҚИЛИШ.

- “Мижоз”га нисбатан бўладиган муносабатда энг муҳими, алоқа ўрнатиш. Яъни, алоқа ижобий кайфиятда, бамайлихотир, очиқ мулоқот шаклида бўлиши лозим.

- Унинг қидириш ва танлов ҳуқуқини тан олиш, гарчи у ҳатто нотўғри бўлса ҳам; унинг эътиқодидан қатъи назар, инсон сиз учун барча нарсадан юқори эканини кўрсатиш муҳимдир. Ҳеч қандай шаклда ҳам унинг эътиқодига бевосита таъсир қилманг. Ҳатто ҳазиллашиб ҳам унинг на гуруҳи ва на раҳбарлари ёки устозларининг иззатини ерга ура кўрманг.

- Уни тушуниш мақсадида баҳо бериш ёки хулоса чиқариш учун соғлом фикр нуқтаи назаридан савол беринг.

- Ташкилот ва унинг раҳбарлари тўғрисида иложи борича кўпроқ маълумот тўпланг.

- Кўпинча “мижоз” томонидан тилга олинадиган гуруҳнинг сўз луғати ва таълимотини ўрганинг. Бу суҳбат мазмунини бойитиш учун муҳимдир. Суҳбатда, гуруҳнинг назорати остида бўлмаган томонларни, яъни унинг ўтмишдаги қизиқишлари ва севимли машғулотлари; гуруҳдан ташқарида бўлган оила ёки дўстлик хотиралари ҳақида кўпроқ гаплашинг ва рағбатлантиринг.

- “Мижоз”нинг психологик ва ижтимоий портретини яратинг.

НИМА ҚИЛМАСЛИК КЕРАК

- Ваҳимага тушманг: барчаси қўлдан бой берилди деб ўйламанг ... ва энг аввало:

- сизга туҳмат, таҳдид ёки шантаж орқали босим ўтказишларига йўл қўйманг, “мижозингиз” сизни мафтун қилишга уринишлари таъсирига учраман - бу сизни зарарсизлантириш учун амалга оширилади;

- ким бўлишидан қатъий назар сизга айбдорлик ҳиссини сингдиришларига йўл қўйманг;

- одам вояга етган ва нима қилишни ўзи яхши билади деган хаёлга бориб, уни қутқариш учун уринишлардан воз кечманг. Негаки, ўзи бунга даъво қилса ҳам, нима қилаётганини ҳақиқатан ҳам билиши ҳали исботланмаган;

- “Мижозингиз”нинг ақл-идроки гуруҳ томонидан алданишига қарши туради деб ўйламанг.

АМАЛИЙ ҚИСМ

Реабилитация жараёнида фаол иштирок этадиган консультантлар беихтиёр хавфли ҳудуд остида қолишади, чунки улар ҳар куни ёллаш бўлган уринишларга дуч келишади. Бунинг қанчалар хавфли эканлигини тушунтиришнинг ҳожати йўқ. Аммо уларга юқори сифатли психотерапиядан ўтиш ва психологик муаммоларини ҳал қилиш имкониятини бериш керак.

Консультант ҳам, барча инсонлар каби, ўзига хос шахсий муаммоларга эга бўлган инсонлардир. Айнан улар ҳам “бошқа томонга” ўтишга сабабчи бўлишлари мумкин, бу афсуски, ҳатто ахлоқ тузатиш муассасалари ва махсус хизматлар ходимлари орасида ҳам учраб туради. Шунинг учун реабилитация амалиётини бошлашдан аввал мен “психологик самбо” бўйича қисқа машғулот ўташни таклиф этаман, у нафақат аниқлашга, балки барча турдаги манипуляцияларга қарши туришни ўргатади.

Экстремистик мафкураларга қарши иммунитетни шакллантирадиган формулалар олтига ўқув машғулотлари кўринишидаги модуллар шаклида тақдим этилган. Ушбу машғулотларнинг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- одатий фикрлашнинг иллюзия ва стереотиплари самарали касбий фаолиятга зарар этказувчи омиллар эканини англаш;
- манипуляциянинг турли кўринишларига, шунингдек ўз-ўзини алдашга қарши курашиш мезонлари ва кўникмаларига ўргатиш;
- идрок этиш, фактлар ва вазиятларни баҳолашни тўғри ташкил этиш принциплари ва кўникмаларини ўргатиш.

1-МОДУЛЬ: ЁЛЛАШ ФОРМУЛАСИ

“Йилига икки ёки уч мартадан кўпроқ фикр-мулоҳаза юритадиган одамлар кўп эмас; Ҳафтада бир ёки икки марта фикр-мулоҳаза юритиш орқали халқаро миқёсдаги обрўга эришдим”.
Жорж Бернард Шоу

АУДИТОРИЯ ВА КЕРАКЛИ МАТЕРИАЛЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ

Машғулоти столларни одатий шаклда жойлаштириб ҳам ўтказиш мумкин. Столларни кўндаланг ёки уларни алоҳида гуруҳларга ажратиб машғулоти ўтказиш янада қулай ва эркин муҳит яратишга ёрдам беради. Муҳими, иштирокчиларнинг эътиборини мураббийга эмас, балки бир-бирига бўлган эътиборни кучайтириш ва ўзаро таъсир контекстига ўтказишга ёрдам беради.

Намойиш тахтаси ёки офис мольберти, маркерлар ва фломастерлар бўлиши шарт.

Олдиндан мавзуга оид маълумотларнинг визуал шакллари: видеофильм ва слайдлар тайёрлаш мумкин.

МАШҒУЛОТ МАҚСАДЛАРИ

1. Экстремистик қарашлар тарафдорлари томонидан бўладиган манипуляция таъсирининг олдини олиш;

2. Диний радикаллашувнинг психологик жиҳатлари, хавф омиллари тўғрисида маълумот бериш.

ЁДДА ТУТИШ МУҲИМ!

- Тренинг мусулмон аудиторияси учун мўлжалланган.

- Агар аудиторияда руҳонийлар бўлса, улардан “бирор кимнинг” ролини ўйнашларини сўрашингиз мумкин.

МАШҒУЛОТ КОНСПЕКТИ

Танишув (5 дақиқа)

Агар сиз гуруҳ билан биринчи марта ишлаётган бўлсангиз, аввал уларга ўзингизни таништиринг. Сўнгра машғулоти ҳақида, масалан ташкилий масалалар ҳақида асосий маълумотларни тақдим этинг.

Ярим соат давомида сиз террорчи

гуруҳлар фойдаланадиган принципларга мувофиқ ёллаш масалаларидан ташқари мавзуларда суҳбатлашасиз. Шунинг учун, мулоқот таъсирчан ва ёрқин бўлиши керак, шунингдек, етакчининг/ мураббийнинг обрў-эътибори юқори даражада ва билим даражаси юксак бўлиши лозим. Агар сизни аудитория етакчиси/раҳбари сифатида таништиришса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Аслида, бу аллақачон машғулоти бошлангани ва унда сиз иштирокчиларга ўз нуфузингиз орқали таъсир кўрсатиш, алалоқибат, улар устидан ҳумкронлик қилишга эришишингиз керак. Бу нима беради? Нуфузи баланд одамлар билан баҳслашиш одобдан эмас (айниқса Марказий Осиёда), унга кўп савол беришмайди, сабаби, ҳамманинг кўз ўнгида аҳмоқ бўлиб туюлишдан қўрқишади, унинг барча сўзларига ишонишади.

Машғулоти якунида сиз, бошқа нарсалар қатори, аудиторияни ўзига буткул оғдирувчи лаҳзани ҳам очиб берасиз, аммо биринчи вазифа – ёллашнинг реал ҳолатига энг яқин бўлган шарт-шароитларни яратишдир. Одатда, ёлловчи потенциал янги маслакдош учун нуфузи баланд инсон саналади.

Сўнг савол-жавоб суҳбатга ўтилади. Бу бизни қизиқтирган асосий мавзуга ўтишдан аввалги биринчи қадам холос (бу ҳам, ёлловчининг одатдаги ҳаракати – асосий мавзуга киришни узоқдан бошлаш керак).

Машғулоти модератори: бизнинг тренингимиз экстремистик гуруҳларда манипулятив ижтимоий ва психологик

таъсирларнинг олдини олишга қаратилган. Аудиторияга бир саволим бор: ким, ҳеч қачон ёлловчининг ҳийла-найрангларига дучор бўлмайман, деб ўйлайди? Илтимос, қўлларингизни кўтаринг.

Ва, аксинча, ким уларнинг тузоғига илиниши мумкин деб ҳисоблайди?

Одатда, иштирокчиларнинг аксарияти ҳар қандай шароитда ҳам радикал гуруҳга кирмасликка ишончлари комил бўлади.

Бунинг сабабини тушунтиришларини

сўранг. Жавоблар орасида, албатта, қуйидагилар мавжуд бўлади: “Мен ёлловчининг қўлига тушмайман, чунки мен анъанавий динга содиқман” (агар жавоблар орасида керакли нарсани эшитмасангиз, унда шундай жавоб олишга тингловчиларни ўзингиз йўналтиринг).

Муҳокама натижаларини икки қисмга бўлиниб, офис мольбертига ёзиб қўйилиши мумкин.

Масалан:

Мен ёлланувчилар алдовига учмайман, чунки...	Мен ёлловчилар алдовига учшим мумкин, чунки...
Мен ўзим эътиқод қилган динни яхши биламан	Менда руҳий тушқунликка тушиш ҳолатлари юз бериб туради

Шу орқали биз манипуляция қилишнинг асосий босқичига бир қадам яқинлашамиз.

Машғулот модератори: Умид қиламанки, сиз ҳақиқатан ҳам ўз динингизни яхши биласиз. Марказий Осиё минтақасида (иштирокчиларнинг аксарияти – мусулмонлар) ҳанафий мазҳаби¹ ва Имом Матуридий² ақида³ си анъанавийдир. Мен сизларга қийин саволлар бермайман. Келинг, энг оддий тушунчаларга тўхталиб ўтамиз. Маълумки, Ислоҳ беш устунга таянади. Уларни санаб бера оласизми?

¹Мазҳаб (арабча [ʔ...]) – “Мазҳаб” сўзи араб тилидан таржима қилинганда “ўй”, “ўйналиш” деган маънони билдиради, шаръий истилоҳда эса, аҳли суннатнинг фикҳий мактаби тушунилади. Бугунги кунга келиб сунний мусулмонлар орасида тўрт мазҳаб кенг тарқалган: ҳанафийлар, моликийлар, шофийлар ва ҳанбалийлар. Суннийликда биринчи бўлиб ҲАНАФИЙ мазҳаби пайдо бўлди. Ушбу фикҳий мактабнинг номи унинг асосчиси – Имом Абу Ҳанифанинг шарафига қўйилган. Ушбу мактабнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у кучли мантиқий ҳулосаларга катта аҳамият берган.

²Ушбу сунний оқимнинг асосчиси Абу Мансур ал-Мотуридий (вафоти 944 й.) бўлиб, унинг диний таълимотида (матнлардан фойдаланиш даражасида) ақл-идроқга катта аҳамият берилади.

³“Ақида” сўзи арабча “ақада” феълидан олинган бўлиб, бир нарсани иккинчисига “боғлаш”, “келишув”, “шартнома” маъносини англатади. Истилоҳда “ақида” сўзи “муайян белгиланган тамойилларга эътиқод қилиш лозим” деган маънони англатади. Динишуносликда ушбу сўзга қўйидагича таъриф берилган: “диний йўналишнинг асосий тамойиллари ва қоидаларига эътиқод мажбурияти”.

Тингловчилар одатда бу вазифани осонликча бажара оладилар ва ихтиёрий тартибда ислоннинг устунларини: иймон (эътиқод), намоз (ибодат), рўза (нафсини тийиш), закот (мол-мулк солиғи) ва ҳаж (Маккани зиёрат қилиш)ни қайд этиб ўтадилар.

Машғулот модератори: бугун биз Ислоннинг биринчи устун – қалбан Аллоҳга иймонни келтириш ва бу ҳақиқатни иқрорлик калимаси билан тасдиқлашга эътибор қаратамиз. Ушбу “эътиқод иқрори/баёноти” деярли барча сунний ва бошқа мазҳабларда мавжуд бўлиб, у мўминнинг жамиятдаги мавқеини кўрсатишга қаратилган ва моҳиятан ниҳоятда ижтимоий хусусиятга эгадир.

Ушбу баёнот ёки шаҳодат калимаси (“арабчадан гувоҳлик” деб таржима қилинади) қуйидагича ўқилади - Ашҳаду ан ла Иляҳа илла Лаҳ ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расул Аллаҳ.

Машғулот модератори: калимаи шаҳодат талаффуз қилгандан сўнг, у асосий манипуляцияга ўтади. Ушбу калиманинг сўзма-сўз таржимаси: “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ ва Муҳаммад унинг қули ва расулидир”.

Аммо экстремистик адабиёт ўз-ўзидан яна битта сўз – Носир Албонийнинг “сиғиниш” сўзи қўшилган тушунтиришидан фойдаланади.

Машғулот модератори Н. Албоний

таржимаси келтиради: **“Аллоҳдан ўзга ибодатга лойиқ илоҳ йўқ ва Муҳаммад унинг қули ва расулидир”.**

Ва дарҳол, мулоҳаза учун вақт бермай, у қуйидаги саволни беради:
Мусулмон учун “ибодат” нимани англатади?

Иштирокчилар исломнинг барча устунларига риоя қилиш ва ахлоқ меъёрларига риоя қилиш ва ҳижобда юриш кабиларни мисол келтиришади. Одатда, аудиториядагиларнинг аксариятида дунёвий ҳаёт тарзини олиб бориши, намоз ўқимаслиги, ичкиликбозликка қўйилган тақиқларга риоя қилмаслик ва ҳоказолар маълум бўлади. Барча жавоблар офис мольбертига фломастер ёрдамида қайд этилади.

Ушбу далилдан фойдаланиб,
модератор, биринчи қарашда, жуда мантиқий хулоса қилади:

Барчангиз ўзингизни мусулмон деб атайсиз ва Исломнинг биринчи устуну мужассам бўлган шаҳодат калимасини келтирасиз. Биласизми, ушбу калимадаги битта сўзни ҳам инкор этиш билан инсон мусулмон бўла олмайди. Бошқа томондан, сиз намоз ўқимайсиз, ибодатнинг бир қисми бўлган амалларни қилмайсиз, яъни рўмол ўрамайсиз ва соқол қўймайсиз. Ибодат иймон ва эътиқоднинг бир қисмидир. Келинг, бир оз орқага қайтсак, ушбу сўзларни сиз бир неча дақиқа олдин ўзингиз айтган эдингиз (мольбертдаги ёзувларга ишора қилади).

Демак, гапириш қанчалик оғир бўлмасин, лекин агар бирор мусулмон намоз ўқимаса, демак, у шаҳодат калимасининг биринчи ярмини инкор этади: “Аллоҳдан ўзга ибодатга лойиқ илоҳ йўқ”, демак у Исломни тарк этади.

У - ....

Шу ерга келганда модератор бир неча дақиқага пауза қилади. Аудиториянинг ўзи бу иборани давом эттириши керак. Модератор ҳамма нарсани тўғри бажарган ва айтган бўлса, унда иштирокчилар бир овоздан “у кофир, кофир” деган хулосага келишади. Шу билан бирга, модератор билдирилган бошқа ҳар қандай хулосани

инкор этиши керак.

Машғулот модератори:
ЭНДИ АЙТИНГЧИ, МЕН СИЗНИ ҚАЕРДА АЛДАДИМ?

Бу тренингдаги энг муҳим савол бўлиб, унга маъқул жавоб олиш эҳтимолдан йироқ. Одатда модераторнинг ўзи ушбу масалага очиқлик киритишни ўз зиммасига олади.

Бу қуйидагича бўлади:

Экстремистлар шаҳодат калимасини бузиб талқин қилишади ва атамаларни усталлик билан манипуляция қилишади. Уларнинг таъкидлашича, “иймон” қалб томонидан қабул қилиниб, тил билан талаффуз қилинишидан ташқари “амалларни” - ҳаракатларни ҳам ўз ичига олади (намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш, ҳаж қилиш ва ҳқ).

Шунга қўра, “амаллар”ни бажармаган киши Исломдан чиқади. Бу эса, террорчи гуруҳларга кўплаб зўравон жиноятларини оқлашга имкон беради. Ахир, уларнинг ғоявий раҳбарлари айтганидек, “кофирнинг қони ва мулки мусулмонларга рухсат этилади”. Яъни уни тунаш ва ўлдириш мумкин ва бунда гуноҳ йўқ, деб уқтирилади.

Агар биз Марказий Осиё мусулмонларининг барча диний идоралари томонидан расман тан олинган Мотуридий ақидасига эргашсак, улар иймон ва ислом бутунлай бошқача тушунча эканлигига ишонишади.

Яъни, агар киши диний маросим мажбуриятларини бажармаган бўлса (шундай эса-да, уларни умуман рад этмайди), у гуноҳкордир, лекин диндан чиқмайди.

Унда аудиториядагилар нега экстремист ва террорчи гуруҳлар томонидан қўлланилган талқинга ишонишди?

Биринчидан, бу хатти-ҳаракатларнинг кенг тарқалган автоматизмидир. У бир қарашда, гўёки, ҳақиқат бўлиб туюлади, демак уни тўғри деб ҳисоблаш мумкин. Қарор қабул қилишда биз одатда ишончли деб ҳисоблаган маълумотларга таянамиз. Ҳамма ҳар доим бизни бирор нарсага ишонтиришга интилади - хоҳ сиёсат

бўлсин, хоҳ иқтисод, ахлоқ, дин, таълим, тарбия, ҳуқуқшунослик ёки маркетинг бўлсин.

Бизнинг фикримизни шакллантиришга қаратилган бундай уринишларнинг бўлиши муқаррар. Аммо баъзи уринишлар самаралироқ бўлиб чиқади, ҳолбуки, улар бошқаларникидан ёмонроқ ёки яхшироқ эмас. Бизда катта маълумот оқимидаги ҳар бир хабарни тасдиқлаш учун вақт йўқ.

Биз уларнинг мазмунига қараб хабарларни “яхши” ёки “ёмон”га ўзимиз ажратамиз. Мазмун ёқса, биз ушбу хабарни бажонидил қабул қиламиз, агар ёқмаса, биз уни хабарни ҳимоя филътрига жойлаштирамиз ва пропаганда деб атаймиз.

Иккинчидан, нуфузли ва обрўли одамлар орқали манипуляция қилиш. Биз дўстларимиз ва билимдон “мутахассислар” фикрига ишонишга мойилмиз. Агар мураббий қанчалар катта мартабага эга бўлса, у экстремизмга қарши курашиш бўйича мутахассис сифатида тақдим этилади, у ҳолда у далил ва асоссиз ёлғон гапира олмайди. Ахборотни тарғиботдан арзимас черага ажратиб туради. Бизни ишонтиришганда, ўз-ўзидан бу ёмон ҳам эмас, яхши ҳам эмас, барчаси мақсадга боғлиқ бўлади. Ишонтириш кучи одамни маърифатли қилиш ёки уни манипуляция қилишга имкон беради.

Учинчидан, менга оломон психологияси ёрдам берди. Агар бирор киши шубҳа қилиб, мен савол берса ва мен унинг саволини атайлаб эътиборсиз қолдираман. Иштирокчиларнинг аксарияти жим туришади. Шунда, шубҳаланувчида бу масалани фақат ўзи тушунмаслигини англаб, жавоб беришимни қистамайди ва жавоб олиш истаги йўқолади. Шунда у бир ўзи бошқалардан чет элда қолмаслик учун бошқа “тушунган” иштирокчиларга қўшилишга мажбур бўлади.

Мен ўзини “кофир” деб тан олган тренинг иштирокчиларидан қанчаси бошида ҳеч ким уларни ёллай олмаслигига ишонч билан билдиришган, деб сўрамоқчиман Аммо сизга ҳозирда

ёлловчилар билан деярли намунавий мулоқот намойиш этилди. Агар бу бошқа шароитда бўлиб ўтса, қандай тугаши маълум эмас эди ва оғдиришининг нозик усули очиб берилмаган бўлар эди.

Ҳозир қўллаган манипуляция усуллари билан навбатдаги тренингда батафсил равишда танишамиз.

Тақдимот охирида модератор иштирокчилардан ўз таассуротлари, билиб олганлари билан ўртоқлашишни, тренингни қайта алоқа шаклида муҳокама қилишни сўрайди.

МОДУЛЬ 2: СЎҚИР ВА ЕТАКЛАБ ЮРУВЧИЛАР

АУДИТОРИЯ ВА КЕРАКЛИ МАТЕРИАЛЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ

Столларни кўндаланг ёки уларни алоҳида гуруҳларга ажратиб машғулоти ўтказиш аудиторияда янада қулай ва эркин муҳит яратишга ёрдам беради. Муҳими, иштирокчиларнинг эътиборини мураббийга эмас, балки бир-бирига бўлган эътиборни кучайтириш ва ўзаро таъсир контекстига ўтказишга ёрдам беради. Тренинг ўтказиш учун кенг жой керак бўлади.

Намойиш тахтаси ёки офис мольберти, маркерлар ва фломастерларга эга бўлиш мақсадга мувофиқдир. Тўғридан-тўғри машғулоти учун сизга 4 та кўз боғич ва 1,2-2 метр узунликдаги 4 та лента керак бўлади.

Иштирокчилар индивидуал ишлаши учун материаллар бўлиши керак – тоза бўш қоғоз, қалам, фломастер.

Тренинг кўргазмалари бўлиши учун дарс давомида мавзунини очиб берадиган видео/ аудио материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

МАШҒУЛОТНИНГ МАҚСАДЛАРИ

Тренинг якунида иштирокчилар:

1. Манипуляцион таъсир ўтказиш ҳолатини танқидий идрок этишнинг онгли тажрибасига эга бўлиш.
2. Манипулятив ҳужумни зарарсизлантириш ҳақида тасаввурга эга бўлиш.
3. Рефлексив маҳоратни ошириш.

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

Манипулятор – одам ўз янглиш фикрларини амалга ошириш борасидаги вазиятларни яратувчи мутахассис.

Манипуляцияни зарарсизлантириш усули – бу манипулятор томонидан ҳужумга учраган одам ҳаракатларининг маълум алгоритми. Бундай усул биринчи босқичда манипуляторга вазиятни тўлиқ назорат қилишдан ўзини халос

қилишга ёрдам беради, аммо муайян бир шароитларда унинг ўзи манипуляцион таъсир воситасига айланиши ҳам мумкин.

МАШҒУЛОТ КОНСПЕКТИ

Мавзуга кириш.

Бугунги кунда сохта диний гуруҳларнинг бузғунчилик фаолияти муаммосига бевосита ёки билвосита дуч келмаган одам йўқ. Мазкур гуруҳларга муайян бир кишини гўёки руҳий ёки жисмоний касалликдан даволаш учун олиб келишади. Аммо у янги ва унданда даҳшатлироқ муаммога дуч келади, қўғирчоқбоз қўлидаги итоаткор қўғирчоққа айланади, аммо у қўғирчоқбозни у ҳеч қачон кўрмайди, лекин бутун умр унинг хизматини қилади. Энди у одам эмас, балки янги халоскорга кўр-кўрона ишониб, янги маъбуд ортидан сўқир мисоли кўр-кўрона юриб, уни боқиш учун бор жамғармасини унга икки қўллаб топширади.

Оддий одамнинг бу фожиали гирдобдан чиқиб кетиш эҳтимоли жуда кам. Одатда, у психологик ишлов беришдан ҳам, ёлловчилар иш услубидан ҳам беҳабар. Билимсиз одам қандай саволлар беришини ва қандай хатти-ҳаракатлар уни эҳтиёт қилиши мумкинлигини билмайди. Кўпинча, у ёлловчилар билан алоқа қилаётганини ҳам умуман билмайди.

Агар хабар муаллифи биз учун жозибали ва гапга чечан бўлиб туюлса, агар у бизга нисбатан яхши ниятда бўлса, у ҳимоя қилаётган нуқтаи назарга кўплаб далилларни келтирса, биз кўпинча унинг ғояларини маъқуллаймиз.

Супермаркетда харид қилаётганда, маълум бир маҳсулот бошқа дўконларга қараганда бу ерда анча арзонроқ эканлиги ҳақидаги плакат ва эълонларга ишонамиз. Биз қуйидагича фикр юритамиз: бизни алдашдан нима наф? Биз текшириб, орқага қайтишимиз, маъмурият ёлғонини

фош қилишимиз мумкин. Агар биз ҳеч қачон ҳеч кимга ишонмасак, носоғ одам бўлардик. Аммо агар биз ҳаммага ва барчага ишонишни бошласак, унда биз “ландавур” деб ҳисобланамиз. Негаки, ишонувчанлигимиздан ғаразли мақсадларда фойдаланишни истовчи кишилар доимо пайдо бўлади. Шунинг учун биз “ўртада” бўлиш принципи асосида яшаймиз, шубҳа ва ишонч ўртасидаги мувозанатни сақлашга интиламиз.

Барчамиз, маданият даражаси, маънавий ривожланиш ва ҳаёт тамойилларидан қатъи назар – истаймизми йўқми, ҳимоясизмиз. Биз психологик дастурлаш қурбонига айланишимиз мумкин. Ҳа, барчамиз бахтли бўлишни истаймиз. Биз меҳр ва эътиборни истаймиз. Барчамиз аллақандай мақсадларга эришишга интиламиз: ақлироқ ва бой бўлишни, юқори мартабага эришишни, соғлиқни асраш, севиш ва севилишни истаймиз. Ёлловчилар ҳам ўзларига айнан шуни қурол қилиб олмоқдалар.

Эсингизда бўлсин, аксарият ҳолларда одамлар ўзларини мазҳабларга ўз ихтиёри билан қўшилмайдилар, уларни ёллашади.

Хавфли манипуляция усулларни қандай билиб олиш мумкин? Қандай қилиб уларни ҳаракат қилиш усулларини фарқлай олиш мумкин? Шунингдек уларга қарши қандай усуллар билан курашиш мумкин? Буларни билишга сизга ушбу тренинг ёрдам беради.

ТРЕНИНГ: “СЎҚИР ВА ЕТАКЛАБ ЮРУВЧИЛАР”¹

Бизнинг психикамиз заифлигини қуйидаги “Сўқир ва етаклаб юрувчилар” тренингида исботлаш осон осон кечади.

Модератор ўйин учун бешта кўнгиллини ёллади. Ўйин икки босқичдан иборат эканини аввалдан айтиш мумкин. Кўнгиллилар машғул

аудиториясининг марказга келганда, кўрсатмаларни иложи борица матнга яқинроқ мослаб гапириш муҳимдир.

Биринчи босқич учун кўрсатма:

Машғулот модератори: Биз ҳозир жуда қизиқарли ўйин ўйнаймиз. Аввалдан огоҳлантираман, ўйин икки босқичдан иборат. Шунинг учун сиздан биринчи босқич тугаганидан кейин тарқалиб кетмаслигингизни, балки иккинчи босқичга оид кўрсатмаларимни қутишингизни сўрайман.

Ўйиннинг иккинчи босқичининг асосий қоидаси: иштирокчиларга ўйин шартларини батафсил тушунтира бошлаганимдан бошлаб, улар бир-бирлари билан гаплашмасликлари керак.

Ўйиннинг биринчи босқичи “Сўқир ва етаклаб юрувчилар” деб номланган. “Сўқир” (Кўр одам) ролини ... (иштирокчининг исми) ўйнайди. Қолганлар эса, “етаклаб юрувчилар” бўлади. Ҳар бир “етаклаб юрувчи”нинг ўзига хос арқони бор (арқонлар тарқатилади), унинг ёрдамида у “сўқир”ни етаклаб юради (қандай қилиб ҳалқалар яшаш мумкинлигини ва бу ҳалқаларни “сўқир”нинг тўпиқ ва билакларига ташлаши кераклигини айтиш лозим), навбати билан ҳар бир “етаклаб юрувчилар”га ҳалқаланган ипнинг бир учи берилади.

Мен “сўқир” ролини ўйнаётган иштирокчининг кўзига боғич боғлайман. Шундан сўнг, аудиториямиз полига ушбу учта буюмни тарқатаман (барчага танланган нарсаларни – калитларни, қаламни, кундалиқни кўрсатинг). Улар қаердалигини фақат “етаклаб юрувчилар”гина кўришади. “Сўқир”нинг кўзлари боғланган. Илтимос, боғич остидан қаралмасин, “етаклаб юрувчилар” гаплашиб олишмасин. Сиз (“етаклаб юрувчилар”) “сўқир”ни ҳар бир буюм ётган жойга фақат арқонлар ёрдамида олиб боришингиз керак бўлади. Худди шу арқонлар ёрдамида “сўқир” одам уларни йиғиб, менга олиб келишга ёрдам беринг. Яна такрорлайман, гаплашиб олиш мумкин эмас.

¹Тренинг разработан на базе материалов, представленных в статье Мерзляковой Е.Л. Профилактика социально-психологической зависимости. Опыт разработки и реализации образовательных программ. Журнал практического психолога № 4. М., 2008, С – 43-50.

Яна бир бор эслатиб ўтаман – ўйин икки босқичдан иборат, шунинг учун “сўқир” менга барча тўпланган нарсаларни берганидан сўнг, тарқалиб кетманг. Ҳаммага тушунарлими? Ҳозир “сўқир” ролини ўйнаётган одамнинг кўзини боғлайман ва шу пайтдан бошлаб “етаклаб юрувчилар” гаплашмайдилар. Тайёرمىсизлар?

Модератор тайёрланган ҳалқачаларни “сўқир”нинг билак ва тўпиқларига ташланганлигини текширади. Кейин у “сўқир” одамнинг кўзини боғлаб қўяди ва учта буюмни кўринадиган, аммо топиш қийин бўлган жойларга қўяди. Шу билан бирга, яна бир бор гапириш мумкин эмаслигини эслатиб туради, “етаклаб юрувчилар” фақат арқонлар ёрдамида ҳаракат қилишлари мумкин.

Модераторнинг буйруғи билан “етаклаб юрувчилар” “сўқирни” буюмларни йиғиш учун нарсалар турган томонга олиб борадилар. Бу ўйин одатда жуда жонли ва қизиқарли бўлади. Модератор иштирокчилар хавфсизлигини назорат қилиши лозим бўлади. Биринчи босқич якунида модератор унинг ёнига “сўқир”ни олиб келишини кутади ва ўйиннинг мазкур иштирокчиси тўпланган барча буюмларни топширади.

Иштирокчиларнинг руҳий кайфиятини кўтариш, қизиқарли ўйин учун уларга миннатдорчилик билдириш ва кетмасликларини сўраш жуда муҳимдир. Арқонларга оид ҳар қандай саволга жавоб бермаслик ҳам муҳим ҳисобланади.

Ўйиннинг иккинчи босқичи.

Кўрсатмалар:

Машғулот модератори: Ўйин ҳали тугаганича йўқ. Эҳтимол менда тўртта кўз бойлағич борлигига эътибор берган бўлсангиз керак. Тахминингиз тўғри – ўйиннинг иккинчи босқичида мен энди “етаклаб юрувчилар”нинг кўзларини боғлаб қўяман (барчани исм-шарифларини айтиб чиқинг). Бу сафар кўрадиган одам битта булади у ... (биринчи босқичда “сўқир” ролини ўйнаган одамнинг исми айтилади). Кўзингизни боғлаб қўйган

пайтдан бошлаб, бир-бирингиз билан гаплашмайсиз. “Етаклаб юрувчи” буюмларни қаерга жойлаштирганимни кўради. Огоҳлантириб ўтаман, мен уларни бошқа жойларга, топиш қийин бўлмаган жойларга жойлаштираман. “Етаклаб юрувчи”дан буюмларни тўплаб, менга олиб келишини сўрайман. Шундай қилиб, мен тўрт “сўқир”нинг кўзларини боғлайман ...

Шу вақтдан бошлаб, модератор ўз диққат-эътиборини кўз боғлашга қаратиши ва арқонларни қандай ишлатиш кераклиги ҳақида бўлиши мумкин бўлган саволга жавоб бермаслиги керак бўлади. Босиқ овозда ўзаро бир-бирлари билан гаплашмасликлари кераклигини эслатиб қўйишингиз мумкин. Тўрт иштирокчининг кўзлари боғлаб бўлингач, буюмларни янги жойларга қўйиш мумкин. Модераторнинг буйруғи ҳаракатларнинг бошланғич нуқтаси бўлиб хизмат қилади.

Одатда, кўзи боғлиқ иштирокчилар биринчи босқичда ишлатилган арқонлар билан “боғлаб” қўйилади, керакли буюмларни йиғиб, модераторга олиб келгунга қадар, кўзлари юмуқ ҳолда бир-бирининг ортида бир қатор бўлиб юришда давом этадилар. Иштирокчилар хавфсизлигини таъминлаш жуда муҳимдир.

Барча буюмлар йиғилиб, модераторга топширилганда, қолган томошабинлардан ўйинчиларни олқишлашларини сўранг. Ўйинчиларни ўз жойларига қўйиб юборишдан олдин, ўйиннинг биринчи ва иккинчи босқичларда кечирган ҳиссиётлари тўғрисида сўранг.

Сўров давомида қуйидаги саволларни бериш тавсия этилади:

- Сизга қайси ролни ўйнаш қулайроқ бўлди, етакловчими ёки етаклиниб юрувчими, ва нима учун?

- Кўзларингиз очилганда қандай туйғуларни ҳис қилдингиз? Ёпиқ бўлганда-чи?

- Баъзи бир дақиқаларда қўрқувни ҳис қилдингизми? Агар шундай бўлса, сизни нима ташвишга солди? Агар йўқ бўлса, сизга нима ишонч бағишлади?

- Ушбу ўйинда айнан кимнинг ёнида бўлишингиз муҳим? Нима учун?

- Ҳозир ўзингизни қандай ҳис қиляпсиз?
- Сизга юклатилган вазифаларнинг бажарилиши сизни қониқтирадими?
- Умуман, ўйиндан қониқдингизми?

Барча иштирокчилар ўзларининг ҳис-туйғуларини ўртоқлашганда, сиз ўйинни гуруҳнинг барча аъзолари иштирокидаги муҳокамасини бошлашингиз мумкин. Иштирокчилар ўз жойларида ўтиришади.

Барча иштирокчилардан ўйиннинг ҳар бир босқичи бузғунчи гуруҳлар билан қандай ўхшашлик ва таққослаш мумкин бўлган жойлари ҳақида сўраш муҳимдир. Одатда, биринчи босқични мазҳабга жалб этиш ва ташкилотнинг тажрибали аъзолари тошонидан ёллашга қийёслашади. Иккинчи босқич билан эса, янги маслақдошнинг ўзи мазҳабга ўз дўстлари ва қариндошларини жалб этишга киришаётганлига ўхшатилади.

Ўйинга асос бўлган қизиқтирувчи лаҳзани очиб кўрсатиш:

Машғулот модератори: Ўйин олинган хулосалардан ташқари у яна бир ўзига хос муҳим маънога эга. Ушбу маънони ўзингиз топишингизни маслаҳат бераман. Бунинг учун сиздан ўта диққатли бўлишингизни сўрайман. Келинг, ўйиннинг биринчи ва иккинчи босқичлари учун кўрсатмаларни қайта тиклаб кўрамиз.

Иштирокчилар кўрсатмаларни такрорлашганда, кўпинча кимдир иккинчи босқичда арқонлардан фойдаланишга ҳожат йўқлиги ҳақида гапириб қолади.

Бундан ташқари, модератор кўрсатмаларда фақат “етаклаб юрувчи”га мурожаат қилган, шунинг учун у вазифани яқка ўзи бажариши керак эди. Иштирокчиларни шундай вазиятда одамларнинг деярли юз фоизи худди шундай йўл тутилишини айтиб, тинчлантириш керак бўлади.

Модератор: Заифлигингизни инкор этиш билан сиз деярли юз фоиз мағлубиятга учрадингиз. Бунинг сабабини биласизми? Инсон унинг онгини ҳеч ким заҳарлай олмайди деб ўйлаганида, у қарши хатти-ҳаракатларга тайёрлана олмайди. Бу ишонч кўпчилиكنи жувонмарг қилган.

Сўнгра саволлар “сўқир” ролини ижро этган ўйинчига, кейин “етаклаб юрувчилар” ролини ўйнаганларга берилади ва шундан сўнг ўз фикрларини билдиришни истаганларнинг барчасига имконият бериш керак.

- Ўйиннинг ушбу босқичи қандай ҳаётий вазиятларга ўхшаб кетади?

- Нима учун хатти-ҳаракатларнинг автоматизмлари пайдо бўлади?

- Одам учун беихтиёр хатти-ҳаракатлар ўрнига онгли равишда ҳаракат қилиши учун нима қилиш керак?

- Мазҳабдаги ёлловчилар билан мулоқотга ўтиш мумкин бўлган ўйиндан келиб чиқадиган асосий хулосалар қандай?

Модератор: Гап шундаки, бизнинг хотирамиз тасвирлар, “расмлар”дан иборат бўлиб, унда ҳаётнинг асосий соҳалари ҳақидаги тушунча ва тасаввурларимиз “чизилган” бўлади. Мазҳабларга ёлловчи биринчи мулоқотнинг ўзидаёқ ушбу “расмларга” таянади. Суҳбат давомида унинг гап-сўзлари сизнинг шахсий фикрингиз билан ўн маротаба мос келади. Бу глобал исиш хавфи ёки иш ҳақининг пастлиги ёки терроризм каби мавзулар ҳам бўлиши мумкин. Аммо ўн биринчи марта у сиз бутунлай мулоҳаза юритиб кўрмаган, ўйламаган янги мавзуларда гап бошлайди. У “буни” энг ёрқин рангларда, энг майда тафсилотлари билан тасвирлаб беради, керакли “расм”ни миянгизда чизади. Сизнинг ҳаёлларингизда ер ёки жаннатдаги бахтли ҳаётнинг расмлари пайдо бўлгандан сўнг, сиз беихтиёр ёлловчининг фикрига қўшиласиз – “ахир, бундан сал аввал фикрлар ўн марта мос келди, демак бу сўзлар ҳам тўғри”. “Қуш овчиси”нинг, яъни ёлловчининг хушмуомалалиги, илиқ табассуми, меҳрли кўзлари ва боадаблиги ҳақида унутманг. Бундай одамга йўқ дейиш ва шунчаки, орқа ўгириб кетиш жуда қийин. Албатта, одамлар бузғунчи ёки экстремистик гуруҳларга ўз оёқлари билан келмайди, уларни ўша ерга олиб келишади. Аммо арқон ролини кўрқув, умид ва хатоларимиз бажаради. Биз ўзимиз алданмоқчимиз.

Нима бўлишидан қатъий назар, қўпчилик одамлар эртақларга ишонади.

**Бу ерда яна бир муҳим савол
берилиши керак:**

- Ушбу “расм” бизнинг қайси хусусиятларимизни акс эттиради? Қандай қилиб ва нима учун одамлар аҳмоқона буйруқларга бўйсунядади?

Бу юз фоиз манипуляция – яширин психологик таъсир, бунда объект у илгари бажара олмаган ишларни қилади. Кишининг диққат-эътибори миясида чизилган расмда бўлса, у билан манипуляция амалга оширилаверади.

Манипуляция техникасини яхшироқ намоёниш этиш учун вазиятни атайлаб уюштирдим. Ер юзининг бутун аҳолисида мазҳаб ҳақида одатий қарашлар шаклланиб қолган. Бу идрокнинг номутаносиблиги: “бу ҳақиқатга ўхшайди”, “бу мос келяпти”, демак ишониш мумкин. Арқонлар билан боғлиқ вазиятни кўриб чиқамиз – савол бериш ноқулай, мураббий ёки иштирокчилар мен топшириқни тушунмаяпман деган хулосага келишади. Агар хатоларни текшириш учун кўрсатма бўлмаса, биз манипуляция таъсирига осон бериламиз. Шунга кўра, манипулятор – янглиш фикрларини амалга оширадиган вазиятларни яратиш устасидир. Аслида, мен ҳам шу ўйин давомида ҳақиқий манипулятор эдим.

**Муҳокама давомида
иштирокчиларнинг қуйидаги
хулосаларга келиши муҳим:**

- барча одамларга сушт фикрлаш хусусиятига эга. Шунинг учун баъзи жиҳатларга ўхшаш вазиятларда биз шунга ўхшаш хатти-ҳаракатларни кўрсатишга мойил бўламиз

- беихтиёр хатти-ҳаракатлар одамни ҳимоясиз қилади, чунки унинг ҳаракатлари олдиндан айтиб бўлинади

- ҳар доим ҳам беихтиёрий ҳаракатлар мақбул эмас, унинг ўрнини онгли хатти-ҳаракатлар эгаллаши керак.

- ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисида хабардорликни ошириш учун вазиятни танқидий қабул қилишни ўрганиш керак. Бу танқид қилиш дегани эмас, балки

сўзлардан хато қидириш, фирибга панд бериш демакдир. Баъзида хато ҳам нажот йўлидир.

ХУЛОСА ЧИҚАРИШ, ҚАЙТА АЛОҚА

Манипуляторнинг “ўлжасига” айланмаслик учун манипуляцияни кўриш, кузатиб бориш керак. Бунга ўз ҳиссиёт ва ички туйғуга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш ёрдам беради.

Ўзини ҳимоя қилиш усуллари психологик зўравонлик хавфини камайтиришга ёрдам беради. Ушбу техникалар вазиятнинг ўзини ҳал қилмайди.

Мулоқотнинг манипулятив бўлмаган усулларига ўтиш манипулятор ва манипуляция қилинганларнинг психологик кодга боғлиқлигини ўзаро таъсирнинг янада очиқ ва ошкора каналига ўтказишга имкон беради.

Психологик манипуляциядан ҳимоя қилинишнинг энг яхши усули бу ўзаро таъсир қилиш амалиётини шахсан рад этишдир.

3-МОДУЛ: АХБОРОТ-ПСИХОЛОГИК УРУШЛАР¹

МАШҒУЛОТНИНГ МАҚСАДЛАРИ

Сизнинг вазифангиз машғулот якунида иштирокчилар:

- Биз оммавий ахборот воситалари ва реклама орқали манипулятив таъсир кўрсатишнинг энг кенг тарқалган усуллари билан танишдик.

- Масс-медиа маҳсулотларга нисбатан танқидий фикрлаш қобилиятларини қўллаш бўйича тажриба орттирдик, деган хулосага келишлари лозим бўлади.

ЎЗЛАШТИРИШ ЛОЗИМ

- Оммавий ахборот воситалари ва коммуникациялар, шу жумладан реклама, истеъмолчига таъсир ўтказиш усуллари танлашда азалдан манипуляция қилади.

- Ахборот маконида қўлланиладиган манипулятив таъсир механизмларини тушуниш ўз-ўзидан кучли профилактика чораси ҳисобланади.

- Инсоннинг танқидий фикрлаш қўникмаларини ривожлантириш унга масс-медианинг сифатсиз маконида хавфсиз мавжуд бўлишини таъминлашга имкон беради.

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР²

Манипулятив таъсир (психологик манипуляция) – бу одамларнинг фаолият йўналишини ўзгартиришга қаратилган психологик таъсир усули бўлиб, у шу қадар моҳирлик билан амалга ошириладики, улар ҳаттоки, кишига сезилмай ҳам қолади.

¹С использованием материалов Социально-психологической коррекционно-развивающей программы «Развитие критичности мышления и профилактика психологического манипулирования». Авторы: Мерзлякова Е.Л., Петухов В.Э. Науч. редакция Волков Е.Н.

²Ключевые понятия этого занятия раскрыты с использованием материалов: Операции информационно-психологической войны. Краткий энциклопедический словарь-справочник / В.Б. Вепринцев, А.В. Манойло, А.И. Петренко, Д.В. Фролов; под ред. А.И. Петренко. - М.: Горячая линия - Телеком, 2005. - 495 с. В.И. Карпенко, А.Б. Рудаков «Новая реальность: террор», М: Товарищество научных изданий КМК. 2016. 4-е изд. С-185-319.

Манипуляцион таъсирнинг асосий мақсади нафақат инсоннинг ҳиссиёт соҳасидан иборат, балки, айниқса, чекланган ва нотўғри маълумотлардан фойдаланилган шароитда инсон онгига таъсир қилиш учун кўплаб имкониятлар мавжуд. Манипулятив таъсир турли технология ва рефлексив бошқарувнинг турли хил шакллари ёрдамида конкретлаштирилиши мумкин.

Натижада, манипуляция натижасида онг-шуурда содир бўлган ўзгаришлар (кўрсатмалар, идрок, мотивлар, фикрлар, стереотиплар ва бошқалар) туфайли манипуляция қилинаётган объектнинг хатти-ҳаракатлари ўзгаради. Манипуляция, шу билан бирга, куч-иктидор орқали таъсир қилиш усули бўлиб, куч-иктидор эгаси, ўзгалар кутган нарсаларини тушунтирмасдан, уларнинг хатти-ҳаракатларига таъсир қилади.

Реклама - ҳар қандай шаклда, ҳар қандай ахборот тарқатиш воситаси ёрдамида жисмоний ёки юридик шахс, товарлар, ғоялар ва ташаббуслар (рекламага оид маълумотлар) ҳақида тарқатиладиган маълумотлар бўлиб, улар шахсларнинг номаълум доираси учун мўлжалланган ва ушбу жисмоний, юридик шахсга, товарларга, ғояларга қизиқишни шакллантириш ёки сақлаб қолишга, жисмоний ёки юридик шахсга, товарлар, ғоялар ва ташаббусларни сотишга ёрдам беришга қаратилган ахборот.

Оммавий ахборот воситалари (ОАВ) – даврий нашрлар, радио, телевидение, видео ва ҳужжатли кино дастурлари, оммавий ахборотни даврий тарқатишнинг бошқа шакллари (масалан, Internet- нашрлари). ОАВ оммавий ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ахборотни тарқатадиган, таъсир объекти оммавий онг бўлган оммавий ахборот воситаларининг тизимини ташкил этади. Баъзида оммавий ахборот воситаларини таърифлаш учун “масс-медиа” атамаси (инглиз тилидаги - mass-media сўзидан

олинган) ишлатилади, бу ерда mass бирор ким ва бирор нарсанинг кўплигини (массасини), оммавий media - ахборот воситасини англатади.

ОАВ ва ОКнинг (оммавий коммуникация) манипулятив хусусияти қуйидаги сабаблар (бир гуруҳ сабаблар) билан изоҳланади:

■ Оммавий коммуникация соҳасида ишлайдиган одамларнинг иштиёқи ва субъективлигидан келиб чиққан сабаблар: уларнинг индивидуал психологик, шахсий хусусиятлари, сиёсатга қизиқиши ва майли ва бошқалар).

■ Оммавий коммуникация воситаларида фаолият кўрсатадиган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий шароитлар туфайли бўлган сабаблар. Улардан асосийси – ОАВ ва ОКнинг муайян ижтимоий субъектларга тобелиги. У ўзини икки асосий шаклда намоён бўлиши мумкин – иқтисодий ва маъмурий. Тобеликнинг иқтисодий шакли ОАВ ва ОКнинг бозор шароитида маълум мижозлар, масалан, реклама берувчилар ва йирик капитал ноомоёндалари ичидаги бошқа мижозлар учун ишлашида намоён бўлади. Тобеликнинг маъмурий шакли ОАВ ва ОК ўз эгалари ва муассисларига бўйсунушида намоён бўлади.

■ ОАВ фаолиятининг жараёни сабаблар билан шартланган. Оммавий аудиториянинг ишончини қозониш учун ОАВ ва ОК материалларни тарқатиш ва хабарларни, турли хил дастурлар тайёрлашда маълум бир умумий қоидалар ёки тамойилларга асосланади ва улар кўпинча манипуляция қилиш хусусиятига эга бўлади.

Ахборот уруши - бу ўзига хос аниқ мақсадларга эришиш учун инқирозли ёки низоли вазиятда амалга ошириладиган операция, ахборот соҳасидаги кураш.

Ахборот қуроли - объектнинг психологиясини издан чиқариш учун унинг онг остига қаратилган техноген, коммуникатив ва ахборот-психологик таъсир воситалари. Ахборот қуроллари турларига, жумладан қуйидагилар киради:

- нейролингвистик (муайян бир одаманинг онг остини ташқи таъсирларга бўлган сезгирлигини сусайтиришга қаратилган кодлаш орқали иродасини бўйсундириш);

- психоаналитик (ахборот ва аналитик материаллар орқали психикага таъсир кўрсатиш);

- ахборот ва психологик (ОАВ таъсири омили).

Ахборот-психологик таъсир кўрсатиш - жамиятнинг ахборот-психологик муҳитининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишига, фуқаролик субъектлари ва мамлакатининг ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ходимларининг психикаси ва хатти-ҳаракатларига бевосита таъсир кўрсатадиган (ижобий ёки салбий) махсус маълумотларни мақсадли ишлаб чиқариш ва тарқатиш.

АУДИТОРИЯ ВА КЕРАКЛИ МАТЕРИАЛЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ

Аудиторияда столларнинг одатий жойлашуви машғулотларни ўтказиш қулайлик яратади. Кичик гуруҳларда жамоавий ишлаш учун бир нечта иш жойлари ва импровизация қилинган саҳна учун жой ажратилиши мумкин. Намойиш тахтаси ёки офис мольберти; маркер ва фломастерлар ҳам керак бўлади.

Муқобил вариант – машғулот материаллари асосида медиа тақдимот тайёрлаш. Сиз реклама ва оммавий ахборот воситаларининг манипуляцион таъсирининг кенг тарқалган усуллари билан боғлиқ бўлган тарқатма материаллар тайёрлашингиз мумкин.

Шунингдек, жамоавий иш учун топшириқлари ёки танқидий фикрлаш қобилиятларини машқ қилиш учун реклама ва оммавий ахборот воситаларининг намуналари (иштирокчилар гуруҳига бир хил газета, буклет ва бошқалар) бўлиши керак.

ДАСТЛАБКИ МАЪЛУМОТ

Замонавий дунё тобора кўпайиб бораётган ахборот оқимлари билан ўзига хос равишда ажралиб туради. Ахборотларнинг сифат ва миқдорий ўзгаришларининг суръати жуда

шиддатлидир. Бир неча авлодларнинг ҳаёти давомида ўзлаштириш ва қайта ишлаш учун мўлжалланган ахборотлар, бизнинг давримизга келиб, ҳеч бир муболағасиз бир неча йил ичида эскириши мумкин. Бир томондан, бу фойдали ижтимоий (ёки ишлаб чиқариш) тажрибани авлоддан авлодга ўтказиш механизмини кўпинча самарасиз қилади – аввалги авлод тажрибаси эскирган ва аҳамиятсиз бўлиб чиқади. Бошқа томондан, ахборот жараёнларининг бундай интенсивлашиши ҳар бир янги авлод томонидан маълум бир вақтда, маълум бир шароитда долзарб бўлган ўзига хос тажрибасини ривожлантиришни фаоллаштиради.

Бошқача қилиб айтганда, сўнгги маълумотларни мустақил равишда қайта ишлаш ва уни амалда қўллаш алгоритмларини ишлаб чиқиш зарурати тобора фаоллашмоқда. Ахборот билан ишлаш усуллари эга бўлганлар етакчи ролни эгаллайдилар: улар идрок этадилар, таҳлил қиладилар, қарор қабул қиладилар, йўналтирадилар, назорат қиладилар.

Бинобарин, маълумот билан ишлаш қобилиятига эга бўлмаганлар, улар учун ўйлайдиган ва қарор қабул қиладиган инсонлар қаторида қоладилар. Ҳаётда қандай ижтимоий-аҳамиятли қадриятларга интилиш кераклигини ҳал қиладилар; ташқаридан дастурлаштирилган мақсадлар қандай энг самарали тарзда амалга оширилаётганлигини; нимадан хурсанд бўлиш ва нимани инкор этиш каби масалаларни белгилайдилар.

Ғоявий, сиёсий, молиявий, иқтисодий, диний йўналишдаги ахборот урушларида одам қандай қилиб “қалайдан ясалган аскар”га айланиб қолганлигини ҳатто сезмай ҳам қолади: Жаҳон миқёсидаги ҳудудий бўлиниш анча олдин содир бўлган. Иқтисодий таъсир доиралари хусусида ҳам кўп нарса ойдинлашган. Аммо кураш ва қарама-қаршиликлар барҳам топмади, аксарият ҳолларда улар “инсоннинг онг-шуури учун” уруш

кетаётган ахборот маконида давом этмоқда.

Сиёсатчилар сайловчиларнинг шуурига, товар ишлаб чиқарувчилар истеъмолчиларнинг шуурига, шоуменлар “мухлислар”нинг шуурига, янги пайдо бўлган халоскор пешво ва “пайғамбар”лар “мутаассиблар”нинг шуурига таъсир қилишга интилиб келмоқда. Мазкур рўйхатни қанча давом эттирсак ҳам шунча кам. Ушбу турли хил “онг-шуур овчилари”нинг сони қанчалик катта бўлса, оддий фуқаронинг уларнинг тўрига илиниб қолиш, уларнинг мураккаб ахборот тармоқларига жалб қилиш эҳтимоли шунчалик юқори. Оддий фуқаронинг бундай ахборот ҳужумига қарши туриш тажрибаси йўқлигининг сабаби: аввалги авлодлар бундай тажриба орттиришга эҳтиёжи бўлмаганлигидадир. Шунга кўра, мазкур тажрибани “авлоддан авлодга” канали орқали узатиш мумкин эмас. Уни алоҳида ишлаб чиқиш борасида ҳар ким ҳам қисқа умри давомида муваффақият қозона олмайди. Демак, фақат бир йўл бор, бу – ихтисослаштирилган таълим бериш. Замонавий психология фанида психологик таъсир ўтказишнинг жуда кўп технологиялари ишлаб чиқилган. Одатда, улар таъсир ўтказмоқчи бўлган қайси субъектлар томонидан фаол ўрганилади ва ўзлаштирилмоқда? Албатта, яна ўша сиёсатчилар, реклама берувчилар ва PR – соҳаси мутахассислари, оммавий ахборот воситалари вакиллари ва хизмат кўрсатувчи ходимлар. Психологик таъсир технологиялари уларнинг “ишлаб чиқариш воситалари”дир.

Террорчи ташкилотлар учун оммавий ахборот воситалари оммавий онгга таъсир этувчи асосий восита ҳисобланади. Ахборотни телеканалларда узатиш имкониятлари ва шов-шувли хабарлар ортидан қувиш борасида журналистлар ва террорчиларнинг манфаатлари маълум даражада бир-бирига ўхшаю кетади. Уларнинг асосий вазифаси тингловчилар эътиборини жалб қилиш ва юқори рейтингга эга бўлишдир. Барча

жиддийлик билан биз ўзаро манфаатли муносабатлар ҳақида гаплашишимиз мумкин. Буюк Британиянинг собиқ Бош вазири Маргарет Тетчер айтганидек: “ОАВ – террорчиларга керак бўлган реклама учун кислород этказиб берувчидир”.

Ахборот ва психологик таъсир нимага йўналтирилган? Жавоб: фуқароларнинг психикасига йўналтирилган, зероки, олимларнинг, хусусан К. Штейнбухнинг таъкидлашича, инсоннинг барча ақлий фаолияти маълумотни қабул қилиш, қайта ишлаш, тўплаш ва тарқатишдан иборат.

Бузғунчи гуруҳларнинг психологик таъсирни зарарсизлантириш, психологик манипуляция ва ақлни назорат қилишнинг олдини олишдан ким манфаатдор? Ушбу риторик саволнинг жавоби ҳаммага маълум бўлган қуйидаги мақол замирида ётибди, яъни: “Чўкаётган одамни қутқариш, чўкаётган одамнинг ўз қўлида”. “Озод фуқаро” деган фахрли номга даъвогар одамгина ўз “миясини тозалаш”дек мураккаб ва машаққатли ишини бажаришга, ахборот билан ишлаш усуллари ўрганишга, танқидий мулоҳаза юритиш ва ташқи таъсир ва фикрларга боғлиқ бўлмаслик қобилиятларини эгаллашга етарли даражада мойил бўлади. Ушбу ўзига хос кўникмаларга эга бўлиш мураккаб психологик манипуляциялар қурбонига айланмасликка ёрдам беради.

МАШҒУЛОТ КОНСПЕКТИ

Ахборот хабари, суҳбат: Реклама ва оммавий ахборот воситаларида манипуляция усулларида фойдаланиш - 5 дақиқа.

Машғулотни суҳбат тарзида ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Машғулот иштирокчиларига берилиши мумкин бўлган саволлар:

■ Реклама каналлари ва оммавий ахборот воситалари орқали олинган маълумотларга қанчалик ишонасиз? Нима учун?

■ Одам маълумот олишдан бутунлай бош тортиши мумкинми? Нима учун?

■ Ҳозирги замон одамида ўзларини нотўғри маълумотлардан ҳимоя қилиш

усуллари борми? Бу қандай усуллар?

Модератор “Асосий тушунчалар” ва “Дастлабки маълумотлар” бўлимида кўрсатилган материалдан фойдаланиб суҳбатни якунлайди.

Модераторнинг сўзи: Экстремистик гуруҳлар томонидан ахборот ва психологик таъсирнинг ёрқин намунаси – бу бошқа (радикал) маънога эга бўлган исломий атамаларни кўпайтириш. Айтингчи, Қуръонда нечта сура бор? (Жавоб: 114, уни доскага ёзиб қўйинг). Ушбу сураларнинг юборилиши қайси даврларга бўлинади? (Жавоб: Макка ва Мадина). Ушбу даврлар 622 йилда ҳижрат (мусулмонларнинг Маккадан Мадинага кўчиб келиши) деб номланган.

Макка даврида 86 та сура, Мадинада 28 та сура бор. Бу билан мен нима демокчман?

Жиход ҳақидаги Қуръон оятларининг деярли барчаси Макка даврига тўғри келади. Маккаликларнинг бирон бир ояти жанг ёки жисмоний тўқнашув ҳақида эмас. Башоратнинг Макка даврида ҳеч қандай ҳарбий тўқнашувлар бўлмаган ва Маккадаги башорат динга даъват ва тавҳидга даъват йўлида пайдо бўлган қийинчиликларни енгиш характериға эга эди.

Масалан, Маккада нозил бўлган ал-Фурқон сурасининг 52 ояти: “Кофирларга итоат этма! Уларга қарши у (Қуръон) билан³ катта жиход қил!”

³Посредством Корана

Мазкур ҳолда, оятда биз “жиҳод” сўзини кўрамиз ва унинг диний таржимаси қуйидагича: “Уларга қарши ундан фойдаланиб кураш (яъни Қуръон ва мустақил, эркин фикрлаш, ривожланиш, муқобил имкониятлар ва ижобий, истиқболли ва ижодий йўллар, ва ўз-ўзини вайрон қилиш эмас; ҳақиқат, ҳақиқат, асрлар донолиги ва абадий қадриятлардан фойдаланган ҳолда кураш)”⁴.

Шу ўринда Имом Мансур ал-Мотуридийнинг “жиҳод” атамасига таъриф беришни истардим. Унинг Қуръон матнларига шарҳларида (қаранг: ат-Тавилат / Тафсир ва ат-Тавҳид / Тавҳид) “жиҳод” бу муқаддас уруш эмас, балки урушни олдини олиш учун ғайратдир. Имом ал-Мотуридий талқин қилган “жиҳод” атамасини ўз ичига олган Мадина оятларида ҳам фақат қунт ва тиришқоқлик кўрсатилган.

Ҳижратдан кейин, яъни Пайғамбар ва унинг саҳобалари Мадинага кўчиб келганидан кейин бошланган душманлик ҳаракатларини аниқлаш учун Қуръонда яна бир атама – “Бакара” сурасининг 190 ояти мисолида бўлгани каби “қитол” сўзи ишлатилган: “Ва Аллоҳнинг йўлида улар билан жанг қилинг, ким сиз билан жанг қилади, лекин ҳаддан ошманг (рухсат берилган нарсага) ...”

Террорчи гуруҳлар томонидан ҳарбий ҳаракатларни оқлаш учун кенг қўлланилган ушбу оят жиҳод сўзини ўз ичига олмайди, лекин таркибида қитол сўзи мавжуд. “Қитол” яни уруш маъносини англатади. Демак оятдаги “қитол” сўзи “қотала”, “юқотилу” феълининг ўзаги бўлиб маъноси “урушмоқ, жанг қилмоқ” деганидир. Аммо “қатл” яъни ўлдирмоқ маъносини бермайди.

Теологик таржима қуйидагича: “Сиз билан урушаётганлар билан Раббимиз йўлида жанг қилинг, лекин рухсат этилган чегарадан чиқманг (аввал бошланг, биттасига жавоб беринг ва шафқатсизлик ва ғайриинсонийликни кўрсатманг). Дарҳақиқат, Қудратли Худо чегараларни (одоб ва зодагонлик чегараларини) кесиб ўтганларни суймайди”⁵.

Кейинги оят (Бакара, 191) деярли кўрсатма ва жиноятларга даъват бўлди. Бироқ, у ерда ҳам биз “жиҳод” сўзини топа олмаймиз. Бундан ташқари, диний таржимада кенгроқ талқин мавжуд: “(хоинлик билан сизга ҳужум қилганлар ва сизга қарши уруш эълон қилганлар) топган жойингизда (уларни ушланглар) ўлдирадилар (улар билан жанг қиладилар) (на қарияларга, на аёлларга, на болаларга тегмасдан)! Уларни (ўз вақтида) сизни ҳайдаб чиқарган жойларидан ҳайдаб чиқаринг. (Душманга ўз ватанингнинг

⁴Аляутдинов Ш. Перевод смыслов Священного Корана. – СПб.: «Издательство «Диля», 2012, С – 893.

⁵Аляутдинов Ш. Перевод смыслов Священного Корана. – СПб.: «Издательство «Диля», 2012, С – 72.

бир қаричини ҳам берманг). Аммо билинг (уруш, қасос ва нафрат кўр бўлиши мумкин; ҳатто Худонинг номи билан сиз ҳам адолатсизлик, зулм қилишни бошлайсиз ва инсон қиёфасини йўқотишингиз мумкин), шуни билингки, фитна қотилликдан ҳам ёмонроқдир. Масжидул Ҳаром олдида сизга қарши урушмагунларича, унинг ичида улар билан урушманг. Агар сизлар билан урушсалар, бас, сиз ҳам улар билан урушинг. Кофирларнинг жазоси шундайдир».

Нега Мадинада нозил бўлган оятда “қитол” атамаси кўп ишлатилмаган, шунингдек унинг ўрнига Қуръонда ҳарбий тўқнашувларни англатмайдиган “жиҳод” сўзи ишлатилган? Менимча, бу саволни нафақат араб тили ҳуқуқшунослари ва тилшуносларига бериш керак.

Нега “жиҳод” атамасига нисбатан у Макка даврида башорат қилинган маънода сақланиб қолмади? Тахминимча, бу ҳолат маълум кучлар учун фойдалидир. Ахир Мадина давридаги бир неча оятдан кўра, бутун Қуръонни фойдали деб талқин қилиш яхшироқдир. Бундай ҳолда, бутун дунё ахборот қуролининг қурбонига айланди.

ҚУРЪОН 114 сура		
Макка	ХИЖРА 622 йил	Мадина
86 сура		28 сура
Тавҳидни тинч йўл билан тарғиб қилиш, эҳтирос ва ёмон фазилатларга қарши курашишга даъват		Босқинчиларга қарши қуроли куч ишлатишга рухсат берилади.
«Жиҳод»		«Қитол»

АХБОРОТ ОРҚАЛИ МАНИПУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Тарқатиш материалларида таклиф қилинган инсон психикасига ва ахборот оқими каналларига ахборот таъсирининг схемаларидан фойдаланиб, модератор тингловчиларга оммавий ахборот воситалари ва рекламанинг инсонни ахборот орқали бошқарувидаги ролини тушунтиради. Ахборот ёрдамида манипуляция қилишнинг асосий усуллари билиш, оммавий

ахборот воситалари ва реклама орқали тажовузкорона қабул қилдирилаётган ғояларни кўра билиш учун муҳимдир.

Ахборотнинг ҳаддан ташқари кўп бериш.

Катта ҳажмдаги ахборотлар тарқатилади, уларнинг асосий қисмини мавҳум мулоҳазалар, кераксиз тафсилотлар ва бошқа “ахлат”лар ташкил этади. Натижада, муаммонинг асл моҳиятини тушуниш мумкин бўлмай қолади.

Ахборотни қисмларга ажратиш.

Маълумотларнинг муайян бир қисми хабар қилинади, қолганлари эса, пухталики билан яширилади. Бу ҳақиқатни у ёки бу йўналишда бузиб кўрсатилишига ёки ҳатто тушунарсиз бўлиб қолишига олиб келади.

Катта ёлғон.

Ушбу усул, ёлғон қанчалар безбетларча ва ҳақиқатдан узоқ бўлса, унга шунча тез ишонишади, муҳими, уни иложи борица жиддийроқ тақдим этиш керак бўлади.

Ахборотни аралаштириш.

Ҳақиқий фактларни ҳар хил тахминлар, гумон ва фаразлар, миш-мишлар билан аралаштириш. Натижада, ҳақиқатни уйдирма билан фарқлаш имконсиз бўлиб қолади.

Вақтни чўзиш.

Ушбу усул ҳақиқатан ҳам муҳим маълумотларни ҳар хил баҳоналар билан эълон қилишни чўзишга асосланган. Маълумотни бирор нарсани ўзгартириш учун жуда кеч бўлганда эълон қилиш.

Қайта зарба.

Баъзи воқеаларнинг хаёлий (ўзи учун фойдали) нақли бетараф, сохта одамлар орқали тарқатилади.

Ўз вақтида айтилган ёлғон.

Мазкур усул бутунлай ёлғон, аммо ҳамма кутган (“қайноқ”) маълумотлар ҳақида хабар беришдан иборат. Хабарнинг мазмуни объектнинг кайфиятига қанчалик мос бўлса, унинг натижаси шунчалик самарали бўлади.

Гуруҳ бўлиб ишлаш.

Матнлар билан ишлаш -

“манипуляцион қармоқлар”ни кузатиб бориш қобилияти (муқобил вариант - бу “қармоқлар” ўрнатилган реклама роликларини моделлаштириш ва уларни гуруҳда муҳокама қилиш). 25 дақиқа.

Ушбу иш иккита муқобил вариантда амалга оширилиши мумкин (агар қўшимча вақт бўлса, иккаласини ҳам қилишингиз мумкин).

Биринчи вариант. 4-6 иштирокчидан иборат ҳар бир гуруҳ учун ахборот манипуляцияси усуллари рўйхати ва газета мақолалари, реклама рисоалари ва ҳоказолар берилади. Гуруҳнинг вазифаси - таклиф қилинган материалларда “манипуляцион қармоқлар”ни топиш. Гуруҳга тавсия этилган материалларда кузатиб бориш учун “Реклама ва оммавий ахборот воситаларида қўлланиладиган кенг тарқалган ахборот ва психологик таъсир усуллари” қўшимча рўйхатини таклиф қилиш янада мураккаб вариант ҳисобланади.

Иш якунида гуруҳлар натижалар билан алмашади.

Иккинчи вариант. Ушбу вариант гуруҳлар томонидан ахборотни манипуляция қилиш усулларида фойдаланган ҳолда реклама роликлари, хабар ва ҳоказоларни моделлаштиришни ўз ичига олади. Жараёни қандай ўтказиш бўйича кўрсатма ва муҳокама учун саволлар рўйхати ахборот-тарқатма материалларда бўлади.

Суҳбат: Ахборотни танқидий идрок этиш усуллари қўллаш - 5 дақиқа.

Иштирокчилар хулоса қилиш керак бўлган асосий ғоя “Дастлабки маълумотлар”да баён этилган бўлади – фақат “озод фуқаро” деган фахрли унвонга даъвогар одамгина “ўз мияларини тозалаш” учун мураккаб ва қизғин ишлашга, маълумот билан ишлаш усулини ўрганишга ҳамда танқидийлик, мулоҳаза юритиш кўникмаларини эгаллашга интилади.

Хулоса чиқариш: қисқача хулосалар, иштирокчиларнинг мулоҳазалари - 5 дақиқа

Муҳокама давомида иштирокчилар қуйидаги хулосаларни чиқариши мумкин:

– Оммавий ахборот воситалари ва коммуникациялар, шу жумладан реклама, истеъмолчига таъсир ўтказиш усуллари ёрдамида аввалдан манипуляцияга йўналтирилган бўлади. Уларнинг таъсиридан қочиш мумкин эмас, аммо ўзини ҳимоя қилиш ҳақиқатдир.

– Оммавий ахборот воситалари ва рекламада қўлланиладиган манипулятив таъсир механизмларини тушуниш инсофсиз ахборот ўйинлари қурбонига айланмасликка имкон беради.

– Мазкур вазиятда, “Чўкаётган одамни қутқариш, чўкаётган одамнинг ўз қўлида” усулини қўллаш лозим. Ҳар ҳолда, фикрлаш қобилияти ҳали ҳеч кимга зарар қилмаган.

Модератор ўз таассуротлари билан ўртоқлашишни сўрайди: - Жуда қисқача, самимий ва фақат ўзи ҳақида - нима ҳайратда қолдирди, ажаблантирди, ёқди?

АХБОРОТ-ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАРИ

**“АХБОРОТНИНГ ИНСОНГА ТАЪСИРИ”
МАВЗУСИНИНГ КИЧИК ГУРУҲЛАРИДА
МУҲОКАМА ҚИЛИШ ВАЗИФАСИ**

Машғулотнинг барча иштирокчилари 4-6 кишилик кичик гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳга қуйида келтирилган матн билан вазифа берилади. Ахборот хабарларининг ҳар хил турларидан ташқари, турли хил гуруҳлар маълумотни манипуляция қилишнинг турли хил усуллари яратиши мумкин.

Гуруҳда муҳокама қилиш учун кўрсатмалар.

- Сизнинг гуруҳингизга “.....” таклиф қилинади, ахборот ёрдамида манипуляция қилишнинг муайян усуллардан фойдаланишингиз мумкин. Манипуляция усуллари модератор томонидан кўрсатилади. 10-15 дақиқадан сўнг, ўз ахборот маҳсулотингизни бошқа гуруҳларга намойиш этишга тайёр бўлинг.

- Бошқа бир гуруҳнинг ахборот маҳсулоти билан танишганингиздан сўнг, қуйидаги саволларга жавоб беришга

ҳаракат қилишингиз керак:

а) Ушбу аборт кимга наф келтиради?

б) Ахборот яратувчиси қандай манфаатларни кўзлайди?

в) Ахборот инсон психикасининг қайси соҳаларига таъсир қилади?

г) Ахборот тузишда қандай манипуляция услуб ва усуллардан фойдаланилган?

Ҳар бир вазифа учун кўрсатма матнидаги бўш жой ўрнига, қуйида келтирилган рўйхатдаги маълум бир ахборот вазифаси киритилади (мумкин бўлган вазифалар рўйхати модераторнинг қарорига биноан кенгайтирилиши мумкин):

- реклама хабарини яратиш;
- тарғибот мақсадида хабар яратиш;
- ҳар қандай ижобий ҳодисани салбий томондан тақдим этиш;
- ҳар қандай салбий ҳодисани ижобий томондан намоиш этиш.

Берилган вазифа натижалари гуруҳлари томонидан намоиш этилгандан сўнг, кўрсатмаларда баён этилган саволларга асосланиб, жамоавий муҳокаmani ўтказиш муҳимдир.

Кўшимча ахборот материаллари

Бир вазифада бажариб улгуриб бўлмайдиган ахборот материалларини тақдим этамиз. Биринчидан, масалани яхшироқ билиш учун модератор ушбу материаллар билан танишиши мақсадга мувофиқдир; иккинчидан, материал тингловчилар қизиқишини кучайтирмоқда ва унинг асосида қўшимча машғулот ўтказилиши мумкин.

Реклама ва оммавий ахборот воситаларида кенг қўлланиладиган ахборот ва психологик таъсир усуллари⁶

“Салбий ахборотнинг олдини олиш” – ушбу услубнинг моҳияти қуйидагича. Агар сиз ҳақингизда (сизнинг компаниянгиз ҳақида) баъзи бир хабарларнинг тарқалиши сизга зарар

этказиши мумкин деб ўйласангиз ва ушбу маълумотларнинг “сизиб чиқиши” эҳтимоли жуда юқори бўлса - ўзингиз учун қулай вақтда ва энг муносиб талқинда сизни айблайдиган фактларни мустақил равишда ошкор қилиш яхшироқдир. Ахборотнинг сиз томондан қилинган эътирофи рақибингиз томонидан тарқатилган салбий маълумот сингари зарали даражада эмас. Қилган гуноҳ ишингиз кечирилиши мумкин. Аммо сиз қилган ва яширмоқчи бўлган гуноҳингиз ҳеч қачон кечирилмайди.

“Эмлаш” - агар маълум бир йўналишда исталмаган миш-мишларни тарқатиш эҳтимоли жуда юқори бўлса, сиз обрўингизни қуйидаги тарзда маълум даражада сақлаб қолишингиз мумкин. Бундай муроасага келтирувчи маълумотларнинг номувофиқлиги ва тўғридан-тўғри аҳмоқлигини намоиш этиш имконияти бўлиши учун шу йўналишда кичик “миш-миш” чиқаринг. Мухолифларингиз томонидан уюштирилган миш-мишларнинг пайдо бўлиши, бундай “эмлаш”дан кейин атрофдаги одамлар томонидан маълум даражада қуйидаги шубҳали сўзлар кутиб олади: – Бу ичи қора одамларга нима етмаяпти экан?!

Келажакка қўшилиш - бу ахборот-психологик таъсир усулларида бири. Ушбу усул тарғибот-ташвиқотда кўп қўлланиладиган усул бўлиб, у дастлабки ҳаракат натижада сифатида талқин қилинади (тақдим этилади). У шунга ўхшаш усул реклама ҳисобланади.

Салбий ҳолатларда, келажакка қўшилиш пайсалга солишни тўхтатиб туриш учун ишлатилади: “Албатта, энди кеч, мен ёрдам берар эдим, лекин ...».

Митинг риторикасида тавсиф келажакка осонликча кириб боради. Митинг риторикаси нафақат оқ-қора тоифаларга асосланган, балки “ўтмиш – келажак” тизимида фикрлашни ҳам ўзгартиради.

“Синаб кўриш шари” – бу ахборот-психологик таъсир кўрсатиш усулларида биридир. Унинг моҳияти объектнинг

⁶По материалам: Операции информационно-психологической войны. Краткий энциклопедический словарь-справочник / В.Б. Вепринцев, А.В. Манойло, А.И. Петренко, Д.В. Фролов; под ред. А.И. Петренко. - М.: Горячая линия - Телеком, 2005. - 495 с.

маълум бир воқеа ёки вазиятга бўлган муносабатини текшириш учун маълум бир маълумот тарқатишдир. Мазкур усул шахслараро мулоқотда ҳам, оммавий ахборот воситаларида ҳам қўлланилади. Оммавий ахборот воситалари кўпинча жамоатчиликнинг ҳокимиятнинг муайян бир сиёсатига бўлган муносабатини аниқлаш учун синов майдончаси сифатида ишлатилади. Нега ОАВ керакли маълумотлар кўринишидаги “синаб кўриш шари”ни улоқтиради ва унинг фаол муҳокамасини кузатади (ёки ташкил қилади). У рад этган тақдирда, расмийлар бу ғоядан осонликча воз кечадилар. Маъқулланган тақдирда, расмийлар уни бемалол “жамоатчилик истаги” деб аташлари ва қўллаб-қувватлашлари мумкин. Бу муайян вазиятларни деярли куч билан сингдириш ёки чеклашдан кўра нозикроқ технология, негаки, иш интеллектуал соҳада олиб борилади.

“CNN эффекти” – жамоатчилик онгига оммавий ахборот воситалари орқали таъсир кўрсатадиган технологиялардан биридир. Бу томошабинлар психикасини ҳайратга солиш учун телевидениеда реал вақтда реал воқеаларни намоиш қилишдан иборат. Воқеа жойида томошабиннинг “иштироки” борлиги таъсири туфайли (масалан, шахарларни бомбардимон қилиш пайтида) томошабинларга психологик таъсирнинг ҳиссий жиҳатдан кучайишига эришилади ва бу муайян мақсад кўзланган шарҳ билан мустаҳкамланади.

Ташриф қоғози эффекти – психологик таъсир субъекти аввал объект учун ниманинг мақбуллигини олдиндан билишини билдиради. “Умумий нуқтаи назар” маълум бўлгандан сўнг, у ўз фикрини билдиради. Объект ва субъект ўртасидаги бир қатор масалалар бўйича қарашларнинг (фикрлар, мулоҳазалар) умумийлиги, бир қараганда, объект томонидан қарама-қаршилик, танқидий руҳни сусайтиргандек бўлади.

Янгилик эффекти - одамлар бир-бирини идрок этганда, бу эффект таниш одамга нисбатан энг муҳим нарса у

ҳақидаги сўнгги маълумотлар эканлигида муҳимдир. Бегона одамга нисбатан эса, биринчи маълумот муҳимроқ ҳисобланади. Худди шу нарса воқеа, далил, нарсалар ҳақидаги маълумотни идрок қилишда ҳам қўлланилади – энг катта ишонч биринчи олинган маълумотларга берилади, айниқса, бу маълумотлар “тасодифан” пайдо бўлган бўлса.

Ижобий фазилатлар эффекти - бу шахснинг (одамларнинг) ҳаракатлари ва шахсий ижобий фазилатларини идрок этишига бирламчи умумий ахборотни тарқатиш. Шундай қилиб, агар инсон (одамлар) ҳақидаги биринчи таассурот умуман ижобий бўлса, келажакда унинг барча (уларнинг) хатти-ҳаракатлари, хусусиятлари ва ҳаракатлари ижобий баҳоланай бошлайди. Уларнинг фақат ижобий жиҳатлари алоҳида ажратиб ва бўрттириб кўрсатилади, салбий томонлар эса, етарлича акс эттирилмайди ёки умуман унга эътибор берилмайди. Агар инсон (одамлар) ҳақидаги бирламчи умумий таассурот салбий бўлса, унда ҳатто унинг (уларнинг) ижобий фазилатлари ва келажакдаги ижобий ҳаракатлари камчиликларга кучли эътибор қаратилгани туфайли сезилмайди ёки назар-писанд қилинмайди. Ижобий фазилатлар эффекти рассомлар, спортчилар ва бошқаларни, шунингдек турли товарларни реклама қилишда ва сиёсий кураш жараёнларида фаол қўлланилади.

Биринчилик эффекти – шундан иборатки, бир ҳил материалнинг биринчи элементларини эслаш эҳтимоли ўртача кўрсаткичдан юқори. Бундан ташқари, тақдим этилган материал қанчалик катта бўлса ва уни тақдим этиш даражаси қанчалик баланд бўлса, шунчалик биринчи элементлар эсга олинади. Ушбу таъсир кучини ҳисобга олган ҳолда, “энг қизғин янгиликлар” газета саҳифаларининг боши ёки охирида жойлаштирилади.

Нуфуз эффекти - юқори нуфузли манбадан олинган маълумот кўпроқ таъсир кучи билан ажралиб туради, чунки

одамлар уни камроқ танқидий қабул қилишади.

“Ўзимизнинг одам” эффекти – субъект ва объект ўртасидаги ҳар қандай ўхшашлик (агар психологик таъсир объекти ушбу ўхшашликка маълум бир аҳамиятли эътибор берадиган бўлса) таъсирнинг самарасини оширади.

Семпатия-антипатия эффекти – психологик таъсир объекти хайрихоҳ субъект томонидан билдирилган фикрларни осонроқ қабул қилади ва беихтиёр унинг кўнглига ёқмаган манбалар тарқатадиган маълумотларга нисбатан салбий муносабатда бўлади.

Стереотиплик эффекти – бирор нарсани (ёки кимнидир) соддалаштирилган ва схематик, аммо барқарор тасвирида ифодаланади. Стереотиплар ўз-ўзидан маълумот етишмаслиги ёки шахснинг уларни етарли даражада талқин қила олмаслиги шароитида шаклланади. Стереотип ҳеч қачон ҳақиқатга тўғри келмайди, у доимо ҳодисанинг мойил, олдиндан белгилаб қўйилган хусусиятларини ўз ичига олади. Стереотиплик ҳодисаларни ташқи ўхшашлик ёки тасодифий тасодиф тамойили бўйича умумлаштиради, лекин уларнинг чуқур моҳиятини таҳлил қилмайди.

ОАВ ОРҚАЛИ ЖАМОАТЧИЛИК ОНГИГА ТАЪСИР КЎРСАТИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ.

Бу ерда биз ОАВ орқали инсонга, одамлар гуруҳига ва мамлакат аҳолисига ахборот-психологик таъсир кўрсатишда қўлланиладиган бир қатор услуб, усуллар ҳақида сўз юритамиз. Ушбу технологиялар жамиятнинг психологик барқарорлигини мустаҳкамлаш воситаси сифатида ҳам, уни йўқ қилиш қуроли сифатида ҳам ахборот-психологик таъсир ташаббускорининг мақсади ва имконияти, истаги ҳамда ташқи ахборот босимидан ҳимоя қилишга интилишига қараб бир хил даражада муваффақиятли қўлланилиши мумкин.

ОАВда ахборот-психологик таъсир ўтказиш технологиялари давлат томонидан нафақат ташқи сиёсий муҳолифларга қарши ёки унинг чет

элдаги иттифоқчиларини қўллаб-қувватлаш учун, балки мамлакат ичидаги жамоат онгига “зарур” ахборот таъсирини таъминлаш учун ҳам қўлланилади.

ЖАМОАТЧИЛИК ОНГИГА ОАВ ОРҚАЛИ ТАЪСИР ЎТКАЗИШНИНГ АСОСИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ:

1. Ҳаққоний ахборот ёрдамида манипуляция қилиш.
2. Мавзу ва материалларни муайян бир ғоявий йўналишга асосланган ҳолда танлаш.
3. Эфир вақтини ахборот қисмларининг ҳақиқий аҳамияти жиҳатидан номуносиб тарзда тақсимлаш.
4. Маълумотларнинг қисмли тақдими.
5. Кам таққосланувчи омилларни атайлаб мослаштириш – “media amplification” технологияси.
6. Аудитория эътиборини воқеаларни ёритишда ҳақиқатан ҳам аҳамиятли, аммо сиёсий жиҳатдан фойдасиз бўлган маълумотларни сифатсиз тақдим этиш билан чалғитиш.
7. Жамиятни хабардор қилиш учун қулай вазиятни танлаш (масалан, компромат материалларни тарқатиш).
8. Ҳиссий шарҳлаш, воқеалар жараёнини ёритиш.
9. Икки босқичли алоқа оқими: шарҳларда жамият ҳурмат қиладиган ваколатли шахсларнинг фикрларидан фойдаланиш.
10. Кишини ўзига тортадиган ва истараси иссиқ одамлардан телевидение бошловчилари сифатида фойдаланиш, зероки, улар субъектив афзаллик аҳамиятли роль ўйнайдиган ҳолатларда энг ишончли бошловчи бўлиши мумкин (“Фикр охир-оқибат ақл эмас, ҳистуйғулар ёрдамида шаклланади” - Герберт Спенсер).
11. Маълумотни тақдим этишнинг маълум бир кетма-кетлиги: қарама-қарши нуқтаи назарларни ифода этишда, биринчи навбатда узатиладиган маълумотлар энг ишончли ҳисобланади.
12. Ахборотни махсус монтаж қилиш санъати (масалан, ўз вақтида мусиқа ва ҳужжатли видеони бирлаштириш).
13. Ахборотни фақат маълум бир гуруҳга

етказиш (масалан, ҳудудий, миллий, диний ёки ижтимоий хусусиятлар бўйича); ушбу услуб ўхшаш фикрлайдиган одамларни идентификация қилиш ва шакллантиришга ёрдам беради.

14. Компютер графикаси ва / ёки сунъий равишда синтез қилинган нутқ имкониятларидан фойдаланган ҳолда олинган видео-ахборотларни эфирга узатиш, масалан, давлат ва жамоат арбоблари.

15. ОАВ технологияларининг намунали тасвирларнинг ўзгаришига, жамоатчилик онгига беқарорлик, бетартиблик, ноаниқлик, ишончсизлик ва қўрқув ҳиссларини сингдиришдаги таъсири.

16. ОАВдан аҳоли ва мамлакат раҳбариятига мақсадли равишда нотўғри ахборотларни етказиш учун канал сифатида фойдаланиш.

17. ОАВда ижтимоий сўровларни манипуляция қилиш технологиялари.

18. ОАВдан таҳдидлар, кескин талаблар, амрини ўтказиш ва таҳдид “импулслари”ни бевосита жамият ва шахсларга етказиш воситаси сифатида фойдаланиш.

19. “CNN эффекти”.

20. Тарғибот материалларида ўз маданияти (цивилизацияси) устунлигини намоиш этиш етакчи Ғарб мамлакатлари (шу жумладан НАТО) оммавий ахборот воситалари учун ахборот ва психологик таъсирнинг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

21. ОАВ орқали жамиятдаги ахборот-психологик муҳитга мақсадли таъсир кўрсатиш учун турли миш-мишларни тарқатиш.

22. “Рефлексив бошқариш” технологияси.

4-МОДУЛЬ: РАДИКАЛ ГУРУХДАГИ БОСИМ ПРИНЦИПЛАРИ¹

МАШҒУЛОТ МАҚСАДЛАРИ

Сизнинг вазифангиз, машғулот якунида иштирокчилар:

– Гуруҳ билан ўзаро муносабатларнинг индивидуал тажрибасига ва гуруҳ босими ҳодисаларига мурожаат қилишсин.

– Уларда ижтимоий психологиянинг асосий тушунчалари: гуруҳ, гуруҳ фикрининг таъсири, етакчилик тўғрисидаи билимлар шаклланишсин.

– Гуруҳдаги ўзларини тутиш стратегиялари (ижтимоий акс эттиришни ривожлантириш) ҳақида ўйлаб қолишсин.

ҚУЙИДАГИЛАР ЎЗЛАШТИРСИН

■ Одамларга гуруҳларга бирлашиш хос. Ўз навбатида, гуруҳларга ушбу гуруҳга тегишли одамларга таъсир кўрсатадиган гуруҳ фикрларини шакллантириш хосдир.

■ Гуруҳларнинг ривожланиш суръати ва гуруҳ таъсирига дуч келиш мумкинлигини назарда тутинг, зеро “одам одамдан пайдо бўлган”.

■ Инсон эркинлиги нафақат маълум бир гуруҳни танлашда, балки унинг қадриятлари, идеаллари, тамойиллари, эътиқодлари, хатти-ҳаракатларининг афзал стратегиялари билан зиддиятли бўлган гуруҳни тарк этиш қобилиятида ҳам намоён бўлади.

■ Ҳеч ким раҳбар бўлиб туғилмайди, раҳбар шаклланади ва кўпинча “мулозимлар қиролни яратади”. Раҳбарлик мавқеи нафақат ҳокимият ва маълум имтиёзларни, балки ўз қарор ва хатти-ҳаракатларининг гуруҳлар фикри билан боғлиқлигини ҳам назарда тутати.

■ Ҳақиқий эркинлик ва мустақилликни қўлга киритишга ҳисса қўшадиган раҳбарликнинг ягона тури бу ўзингиз учун раҳбар бўлишдадир.

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

Гуруҳ - бу маълум бир хусусиятларга кўра, яъни фаолиятнинг хусусияти, ижтимоий ёки синфий мансублиги,

тузилиши, таркиби, ривожланиш даражаси ва бошқалар билан ажралиб турадиган ёки ажратиб туриладиган ёки ҳажми жиҳатидан чекланган одамлар бирлашмаси:

Гуруҳнинг ривожланиш суръати: бу:

а) гуруҳда, шаклланишдан то тарқалиб кеткунга қадар, содир бўлган ижтимоий-психологик жараёнлар ва ҳодисалар мажмуи; б) гуруҳ аъзолари ўртасидаги турли хил ўзаро хатти-ҳаракатлар ва муносабатлар: масалан, раҳбарлар ва раҳбарлик муносабатлари, одамларга босим ўтказиш.

Гуруҳ фикри - унинг таркибида ҳам, унинг ташқарисида ҳам содир бўладиган баъзи фактлар, ҳодисалар ёки ҳодисаларга ўз аъзоларининг умумий ёки устун муносабатини ифодаловчи қадриятлар тўплами. Гуруҳ фикри - бу гуруҳ ривожланишининг кўрсаткичи, унинг бирлашиши, аъзоларининг биргаликдаги саъй-ҳаракатларининг самарадорлиги ва баъзи ҳолларда унинг психологиясининг ғоявий йўналиши.

Гуруҳ фикрининг таъсири. Гуруҳда шаклланиган умумий фикр ҳақиқий ва самарали ахлоқий куч ҳисобланади. У орқали у ўзининг ҳар бир аъзосига таъсир қилади, авваламбор қуйидагилар ёрдамида:

1. унинг ҳаракатларига ва бошқа одамларнинг ҳаракатларига бўлган муносабати тўғрисида маълумот бериш;

2. унга гуруҳий ёки ижтимоий нормалар ва қадриятларга мос келадиган баъзи талабларни тақдим этиш; унинг ҳаракатларини, хулқ-атворини баҳолаш, мақташ, тасдиқлаш, танбеҳ бериш, қоралаш шаклида ифодаланган доимий мониторинг ва баҳолаш.

¹С использованием материалов Социально-психологической коррекционно-развивающей программы «Развитие критичности мышления и профилактика психологического манипулирования». Авторы: Мерзлякова Е.Л., Петухов В.Э. Науч. редакция Волков Е.Н.

Шуни ёдда тутиш керакки, гуруҳ фикри таъсирининг психологик механизми шахсга нафақат ижобий, балки салбий таъсир кўрсатиши ҳам мумкин.

Раҳбарлик. Умумий қабул қилинган таърифга кўра, раҳбарлик - бу гуруҳнинг бир аъзоси (етакчиси) бошқаларни уюштириш ва аниқ умумий мақсадга эришиш сари йўналтириш жараёнидир. Раҳбарлик ҳақидаги дастлабки назарияларда раҳбарларнинг бошқа одамлардан ажратиб турадиган алоҳида фазилатларга эга эканлигига ишонган. Бироқ, инсоният тарихидаги кўплаб раҳбарларнинг биографиясини ўрганиш натижаси бу тахминни эътироф этмайди. Замонавий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ҳеч бўлмаганда бизнесда самарали раҳбарлар бошқа одамлардан бир неча жиҳатлари билан фарқ қиладилар, жумладан:

3. Раҳбарлик учун мотивация, раҳбар одамларни бошқариш ва бошқаларга таъсир қилишни хоҳлайди.

4. Билиш ва идрок этиш қобилиятлари: раҳбарлар катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлашлари ва талқин қилишлари мумкин.

5. Мослашувчанлик: Раҳбарлар издошлари эҳтиёжларига ва вазиятнинг ўзгарувчан талабларига мослаша оладилар.

Раҳбарлик эҳтимоллик назариясида таъкидланишича, муваффақиятли раҳбарлик ҳам раҳбарнинг ўзига хос хусусиятлари, ҳам вазиятнинг хусусиятлари билан боғлиқ.

Раҳбар - бу гуруҳ аъзоларининг фикрига кўра, қонуний кучга ёки таъсир ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган шахс. Раҳбар тайинланиши мумкин, ёки у гуруҳнинг ўзаро таъсири жараёнида пайдо бўлиши ёки гуруҳ аъзолари уни сайлаши мумкин.

АУДИТОРИЯНИ ВА ТЕГИШЛИ МАТЕРИАЛЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ

Синфдаги столларнинг классик жойлашган бўлса, машғулотларни ўтказиш қулай бўлади. Намойиш тахтаси ёки офис мольберти; маркерлар ва фломастерлар материални тақдим

этишни енгиллаштиради. Сиз машғулотнинг асосий тушунчаларини акс эттирувчи тарқатма материални “Қандай қилиб ўзингизни кировчи психологик таъсирдан ҳимоя қилиш керак” эслатмаси билан тайёрлашингиз мумкин. Агар “гуруҳ эмоционал куч” олиш истаги бўлса, шу билан бирга иштирокчиларга - мазҳабда онгга таъсир қилиш техникаси ва ўқитувчи-манипуляторларнинг усуллари ифода этилган қиёсий жадвалини тайёрлаб, тарқатинг.

ДАСТЛАБКИ МАЪЛУМОТ²

Ҳар биримиз умр давомида, яъни туғилишдан то ўлимгача, кўплаб гуруҳларга мансуб бўламиз. Одамлар гуруҳларга бир неча сабабларга кўра қўшилишади: биринчидан, гуруҳ шахснинг ўзига хос эҳтиёжларини қондиради, иккинчидан, гуруҳ ўхшаш хусусиятларга эга ва бир хил эътиқодга эга, учинчидан, гуруҳга аъзолик хавфсизлик туйғусини беради.

Ижтимоий гуруҳларнинг қуйидаги турлари мавжуд: ҳажми бўйича - катта, ўрта, кичик, микро гуруҳлар; ижтимоий ҳолати бўйича - формал (расмий) ва ноформал (норасмий); гуруҳ аъзоларининг бир-бири билан муносабатларининг барқарорлигига кўра - ҳақиқий (алоқа) ва шартли (баъзи бир атрибутлар билан расмий равишда ажралиб турадиган); ривожланиш даражаси бўйича - тарқоқ, бирлашмалар, корпорациялар, жамоалар; аъзолар учун аҳамият жиҳатидан - боғловчи (эталонли) ва боғловчисиз.

Гуруҳлар ниҳоятда хилма-хил бўлишига қарамай, уларда гуруҳнинг ривожланиш суръати деб номланган бир хил асосий қонунлар амал қилади. Гуруҳларнинг ривожланиш суръати тушунчаси жуда кенг масалаларни бирлаштиради: гуруҳ ичидаги ҳокимият тақсимооти, алоқа усуллари, гуруҳ аъзолари ўйнаган роллар, аъзоларнинг

²При подборе исходной информации использованы материала учебника Кэрл Ойстер Социальная психология групп. — СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004.

садоқати даражаси ва бошқалар.

Ҳар қандай гуруҳда расмий ва норасмий даражадаги фаолиятларни ажратиш мумкин. Улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва ҳар доим ҳам синхронлаштирилмайди ва шунинг учун гуруҳнинг нормал ишлашига ҳалақит бериши мумкин.

Гуруҳнинг расмий жиҳатлари қоида ва чекловчи тартиблар билан боғлиқ. Энг расмийлаштирилган ташкилотлар армия тузилмаларидир. Жарроҳлик гуруҳи ва тез ёрдам гуруҳи ҳам расмий гуруҳларга мисолдир. Операция пайтида жарроҳ буйруқ берганда ёки унга асбоб беришни талаб қилганда, ёрдамчилар ва ҳамширалар унинг ҳаракатларидан шубҳаланмайдилар ёки баҳслашмайдилар. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва ўт ўчириш бўлимларининг самарали ишлаши учун юқори даражадаги расмийлаштирилган ҳаракатлар ҳам талаб қилинади. Ушбу турдаги гуруҳларнинг барчаси ўз вазифаларини фавқулодда мураккаб, кучли стресс шароитларда бажариши билан бирлаштирилган.

Норасмий гуруҳларда ёзма қоида ва чекловчи тартиблар мавжуд эмас. Бундай гуруҳларга ўспиринлар гуруҳи яхши мисол бўла олади. Ушбу гуруҳларда машҳурликка эришиш масаласи биринчи ўринда туради. Ўсмирлар ўз тенгдошларининг таъсирига жуда мойил бўлиб, ота-оналар фақат фарзанди тартибсиз ҳаёт кечирамайди ёки майда-чуйда ўғирлик билан шуғулланмайдилар, у фақат яхши улфатлар билан дўст бўлади деб умид қилишлари ва у ерда улар яхши ўқиш ва бошқа ютуқлари билан машҳурликка эришади, деб умид қилишлари мумкин.

Бундан ташқари, барча гуруҳларда расмий ва норасмий алоқа тармоқлари мавжуд. Расмий тармоқлар нима бўлиши кераклигини белгилайди. Ҳисобдорлик иерархиясини ўрнатадиган ташкилот тузилиши бунга мисол бўлиши мумкин. Синфда расмий алоқа тармоқлари анъанавий равишда ўқитувчилар ва талабалар ўртасида ўрнатилади, аммо талабаларнинг ўртасида эмас.

Норасмий алоқа тармоғи - бу ҳақиқатда содир бўладиган нарсас. Ташкилотларда одамлар кўпинча “каналларга сакрашади” ва расмий тармоқни четлаб ўтиб, ҳамкасбларининг бошлари устидан юришади. Агар бу тез-тез содир бўлса, гуруҳ жиддий муаммоларга дуч келлади. Масалан, синфда ўқувчилар ўқитувчини тинглашлари керак бўлган пайтларда бир-бирлари билан кўп гаплашадилар. Норасмий тармоқ расмий тармоққа тўсқинлик қилса, бу алоқа самарадорлигига зарар етказиши мумкин. Ҳар бир инсон учун гуруҳли алоқа тармоғи билан боғланиш муҳимдир. Агар синфда изоляция қилинган (ҳар қандай сабабга қўра) шахс бўлса, у ресурслар мувозанатини йўқотади. Бу одам нима учун изоляция қилинганлигини аниқлашга ва вазиятни тўғрилашга ҳаракат қилиш керак.

Аксарият ҳолларда, мулоқот доирасини ўзимиз танлаймиз: биз ўзимизга мос (яқин) ва ўхшаш деб ҳисоблаган кишилар билан гуруҳлар тузишга мойил бўламиз. Бошқалар билан алоқаларни ўрнатганимиздан сўнг, ушбу муносабатларни сақлаб қолиш истаги бизнинг муносабатимиз ва эътиқодимизга таъсир қилиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, биз гуруҳ фикрларига дуч келамиз. Ушбу таъсир, сўнгги машғулотда муҳокама қилинган ишонтириш тактикаси билан боғлиқ эмас, чунки бу ҳолда таъсир гуруҳнинг бошқа аъзолари билан муносабатларнинг мавжудлиги ва сифати орқали содир бўлади. Ушбу муносабатлар инсоннинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларига, кўпинча, онг ости даражасида таъсир қилади. Ушбу ҳодисани изоҳлаш мувозанат назарияси бўлиб, у одамларга номувофиқликни ёқтирмаслигини таъкидлайди. Шундай қилиб, агар бирон бир кишининг билдирган фикри умумий гуруҳ фикрига (гуруҳнинг ҳурматли аъзоларининг фикрига) мос келмаса, эҳтимол индивидуал фикр гуруҳ фойдасига ўзгариши мумкин.

Мувозанат назарияси гуруҳнинг оддий

аъзолари хатти-ҳаракатларига ҳам, гуруҳ раҳбарининг хатти-ҳаракатларига ҳам таъсир қилади. Раҳбар - бу, авваламбор, ўз вазифасига мувофиқ ўзини тутадиган одам, ўз вазифасидан кам ҳам ва кўп ҳам бўлмаган даражада иш кўради. Ушбу хатти-ҳаракатлар вазифани бажариш ва гуруҳнинг ижтимоий муаммоларини ҳал қилишни ўз ичига олади. Бошқа барча гуруҳ роллари сингари, раҳбарнинг роли ҳам бир-бирига боғлиқдир. Демак, кимдир раҳбар бўлишни хоҳласа, ўзини шундай тутиши керакки, одамлар ё унга эргашишни истасинлар ёки шундай эргашишга мажбур бўлсинлар.

Раҳбар ёки ташқаридан тайинланади (расмий етакчилик), ёки гуруҳ уни сайлайди ёки бу ролни бошқа биров бажаришига имкон беради (норасмий етакчилик). Раҳбарнинг амалларидан бири бу гуруҳнинг талаб-меъёрларини бажаришдир. Агар улар гуруҳ меъёрларини тушунганликларини ва уларга риоя қилишларини исботлай олмасалар, гуруҳ ҳеч қачон одамни раҳбар сифатида қабул қилмайди. Шундай қилиб, у бир мунча вақт ушбу билимларни намоиш этадиган гуруҳ аъзоси бўлиши керак. Сиз ташқаридан келиб, гуруҳни бўйсундира олмайсиз ва гуруҳ аъзолари сизни қўл очиб кутиб олишни кутишингиз мумкин эмас.

Машғулот мавзуси контекстида харизматик раҳбарлик тўғрисидаги тасаввурга эга бўлиш муҳим; раҳбарлиكنинг мазкур тури кўпинча кўплаб бузгунчи гуруҳлар ва ташкилотлар: тариқатлар, мазҳаблар ва бошқалар раҳбарларига хос хусусиятдир. Шуниси эътиборга лойиқки, харизматик раҳбарлик вақтинчалик ҳодиса: у инқироз пайтида ёки гуруҳда ёки жамиятда салбий кайфият кучайганда фаоллашади. Харизма деб номланган ўзига хос жозибали хусусиятлар тўпламига эга бўлган одам.

Харизма – бу табиат томонидан берилган хусусиятлар бўлиб, унинг қойил қолдирадиган ва махсус қобилиятлари ва имкониятларига сўзсиз ишонадиган одамга тегишли. Харизматик раҳбарлик

феномени кичик гуруҳлар учун, хусусан, митинглар жараёнида ўз идеалларини шахсийлаштиришга мойил бўлган катта гуруҳлар учун хосдир. Кўпинча ҳаддан ташқари тарихий шароитларда юз беради. Харизматик раҳбарга унинг тарафдорлари қўлга киритган барча ютуқлар тегишли бўлади, ҳаттоки очиқ-ойдин кўриниб турган муваффақиятсизликлар ҳам уни улуғлашга саба бўла олади: қочиш нажот сифатида, ҳар қандай йўқотиш зарур қурбонлар сифатида, бемаъни гаплар тушунарсиз донолик сифатида қабул қилинади. Унинг муваффақиятсизлиги бошқа одамларга ёки қарама-қарши ҳолатларга боғлиқ. Харизматик раҳбарнинг диний ёки сиёсий майдондаги қобилиятлари сирланган; этказиб берувчи функсияси унга хосдир. Харизма тегишли ижтимоий-психологик эҳтиёж пайдо бўлганда пайдо бўлади. Гуруҳ психологияси ҳодисаси сифатида одатда тескари шаклда қабул қилинади: эътибор харизма яратадиган издошларига эмас, балки раҳбарга қаратилган. Бошқача қилиб айтганда, одамлар харизматик раҳбарнинг маълум бир ижтимоий тайёрлик ва ижтимоий талаб етуклашган “майдонда” пайдо бўлишини унутишади.

Харизматик раҳбарнинг тез-тез учраб турадиган хусусиятларини янада тўлиқ тавсифи учун қуйида Дэвид Кореш томонидан тузилган мазҳаб раҳбарларининг хусусиятлари рўйхати келтирилган.

1. Дадил, ташқи жозига эга.
2. Бошқаради ва ҳимоясиз қолдиради.
3. Бўлаётган воқеликнинг буюк маъноси – унинг ўзи.
4. Издошларнинг ғайритабиий ихлосига эга бўлади.
5. Тавба қилиш, уят ёки айбдорлик ҳисси етишмайди.
6. Юзаки ҳис-туйғуларни бошдан кечириш.
7. Севишга қодир эмаслик хослиги.
8. Асабийлашишга мойиллик.
9. Қўполлик қилади ва ҳамдардлик ҳисси етишмайди.
10. Импульсив характерга эга, ўзини

тутиш ва бошқариш даражаси паст.

11. Ёшлик пайтидан (ўспирин) хулқ-атворда муайян муаммоларининг мавжудлиги.

12. Масъулиятсизлик, ишончсизлик.

13. Жинсий хулқнинг бузилиши, деформациялашуви.

14. Ҳақиқий ҳаётни режалаштиришнинг етишмаслиги, паразитар ҳаёт тарзини кечириш.

15. Тадбиркорликда кўп қирралилик (шу жумладан, ноқонуний) фаолият юритиш.

МАШҒУЛОТ КОНСПЕКТИ

Ахборот хабари, суҳбат: Гуруҳ ва гуруҳ динамикаси қонуниятлари. Шахсий-гуруҳий ўзаро муносабат. 5 дақиқа

“Дастлабки маълумотлар” бўлимида ахборот хабарини яратиш учун асосий материал тақдим этилади. Модератор ва машғулоти иштирокчилари ўртасидаги ўзаро муносабатларни қуйидаги саволларни таклиф қилиш орқали суҳбат шаклида қуриш мақсадга мувофиқдир:

- Бирортангиз бирон бир гуруҳга мансуб бўлмай ҳаётини кечиришни ўйлаганмисиз? Нима учун?

- Бир гуруҳга мансуб бўлиш мақсадларингизга эришишда ёрдам берадими? Бу ёки халақит берадими? Бизнинг гуруҳни қайси тоифадаги гуруҳларга киритган бўлардингиз?

- Гуруҳ раҳбарини сиз қандай тасаввур қиласиз? Гуруҳ раҳбарсиз бўлиши мумкинми? Раҳбар туғилардими ёки шаклландими? Бунинг учун нима қилиш керак?

Гуруҳ ўйини. 15 дақиқа.

Таклиф этилаётган ўйин шахс ва гуруҳ ўртасидаги ўзаро таъсирнинг нозик томонларини кузатишга ёрдам беради. Ўйинни кечиктирмаслик тавсия этилади, агар вақт этишмаётган бўлса, кириш сўзларини камайтирган маъқул.

“Маркерни топинг” номли ўйин учун кўрсатмалар (Э.В. Сидоренкога кўра)

Машқнинг мақсади: гуруҳ ҳаракатларининг механизмларини намоиш этиш; бошланғич

манипуляциянинг дастлабки белгиларини аниқлаш учун ўз туйғуларини акс эттириш қобилиятини ривожлантириш.

Иштирокчилар учун кўрсатмалар.

Менга ҳозир учта кўнгилли керак. Бу уч киши коридорга чиқишади ва у реда биз уларга таъсир кўрсатиш сценарийсини машқ қилгунимизга қадар кутиб туришади. Кейин уларни аудиторияга таклиф қиламан. Улар навбатма-навбат, бита-битта кириб келишади. Вазифа – маркерни топиш. У хонада яшириб қўйилган бўлади. Биринчи одам кирганда, бу ерда икки гуруҳга бўлинган одамларни кўради. У маркерни излай бошлагач, гуруҳларнинг ҳар бири унга йўналиш бериб туради. Уларнинг сўзларига қулоқ тутинг ва маркерни топишга ҳаракат қилинг. Кейин иккинчи киши киради. Унинг вазифаси ҳам маркерни топиш. У ҳам биринчи навбатда маркерни излашни бошлаши керак, кейин у иккала гуруҳнинг берган йўналишларини эшитади. Учинчисида бир хил вазифа бўлади, лекин, албатта, учта ҳолатдаги маркер хонанинг турли жойларига яшириб қўйилган бўлади. Саволларингиз борми?

Уч иштирокчи хонадан чиқиб кетгандан сўнг, модератор қолган иштирокчилар орасида иккита гуруҳни ташкил қилади.

Қолган иштирокчилар учун кўрсатмалар.

Чап тарафдаги гуруҳ фақат ижобий мазмундаги йўналиш беради, масалан:

■ Фақатгина сиз тўғри қидирув йўналишини тез топдингиз.

■ Сиз зукколингиз туфайли, эҳтимолий йўналишни 180 даражага ўзгартириш кераклигини тушунгансиз ...

■ Сиз, албатта, диққатингизни Анатолига қаратиб, даҳолингизни намоён этмоқдасиз ...

■ Бу ажойиб ҳаракат эди - гуруҳ аъзоларидан биридан маркер излашни бошлаш ва ҳ.к.

Ўнг тарафдаги гуруҳ фақат салбий мазмундаги йўналиш беради, масалан:

■ Ҳа, агар излаш йўналишини жуда нотўғри танласангиз, маркерни топа олмайсиз ...

■ Дераза томон юришингизга қараганда,

қанчалик ноаниқ ҳаракатланишингиз кўриниб турибди...

■ Сиз тўғри йўналишни танлаганингиз ҳали ҳеч нарсани англатмайди, сиз ҳали ҳам адашишингиз мумкин ...

Йўл кўрсатиш навбати билан бўлиши керак: чапда битта гап, кейин ўнгда битта гап ва ҳ.к.

Кейин модератор биринчи “қидирувчи”ни хонага таклиф қилади ва ўйин бошланади.

Ҳар бир қидирувчи маркерни топгандан сўнг, улар қарсак чалишлари мумкин. Ўйин охирида модератор ҳайдовчиларга қўйидаги саволларни беради: “Ушбу жамоа (чапда) сизга ёрдам берганда ўзингизни қандай ҳис қилдингиз? Иккинчи жамоа (ўнг томонда) сизга ёрдам берганда ўзингизни қандай ҳис қилдингиз?”

Одатда, қидирувчилар, гарчи ижобий мазмундаги йўналиш берганларни эшитиш ёқимлироқ бўлса ҳам, салбий мазмундаги йўналиш берган гуруҳнинг гаплари уларга кўпроқ ёрдам берди, деб ҳисоблашади. Ўйинни муҳокама қилиш ушбу салбий мазмунда йўналиш қанчалик катта аҳамиятга эга эканлиги, бундай танқидлар “одатий кўрсатма” сифатида қабул қилинганлиги, ҳиссий кузатувдаги қийинчиликлар (ҳисоблаш ва ўз ҳис-туйғулари моҳиятини англаш қобилияти) кўпроқ маълумот мазмунини тўғрисида аниқ хулосага келишга ёрдам берди деган хулосага келишга ёрдам беради.

Модератор учун маслаҳатлар.

Ушбу ўйин жуда хавфли бўлиши мумкин, чунки кўпинча салбий мазмундаги йўналиш берган гуруҳ меъёрга риоя қилиш зарурлигини унутишади ва атайин варварларча ҳийла-найранглар қилишга киришади. Кейин ушбу иштирокчиларда айбдорлик ҳисси пайдо бўлади ва улар ўзларининг вақтинчалик “варварлик”ларини узоқ вақт давомида бошдан кечиришлари мумкин. Бошқа томондан, “ижобийлар” гуруҳи ҳимоячи ролини эгаллайди ва тўғридан-тўғри кўрсатмалар беришни бошлайди. Модератор учун баёнотларнинг кетма-кетлигига эришиш ҳам қийин, ҳамма тўсатдан бирваракайига гапира бошлайди, сўнг қичқиради, ҳайқиради ва ҳоказо.

Хўш, нима қилиш керак? Биринчидан, қидирувчиларни фақат ўйин шартларига бардош бера оладиган иштирокчилар орасидан тайинлаш керак. Одатда, бу болалар ва ҳиссий кузатишга мойил бўлмаганлар бўлади. Улар учун ушбу ўйин кўпинча кашфиётга айланади. Иккинчидан, учинчи қидирувчи хонага таклиф қилинишидан аввал, сиз жамоаларнинг ролларини ўзгартиришингиз керак. Илгари салбий бўлган, энди ижобий мазмундаги йўналишларни бериши керак ва аксинча. Тўлиқ симметрия учун қидирувчилар 3 эмас, балки 4 бўлиши керак эди, аммо бу машқни ҳаддан ташқари сўзиб юбориши мумкин. Учунчидан, мураббий доимий равишда у ёки бу жамоага ҳар қандай ҳолатда ҳам ўйин мувозанатини сақлаши кераклигини эслатиб туриши керак.

Ўйин натижаларини муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Ижобий мазмунда берилган йўналишлар қандай ҳиссиётларга дуч келди? Салбий мазмунда берилган йўналишлар ҳақида нима дейиш мумкин?

2. Агар маркерни топиш ҳақида эмас, балки ҳаётини муҳим қарорни қабул қилиш тўғрисида бўлса, бу “марказий ўйинчи”нинг олинган маълумотларга ижобий ва салбий муносабатини қандай ўзгартириши мумкин?

3. Қандай қилиб хушомадгўйлик ва танқиднинг моҳирона алмашинуви, “севиш” ва “инкор этиш” одамни чалғитиши ва уни ёт қарор қабул қилишга олиб келиши мумкин? Бундай ҳолатлар шахсий ҳаётингизда бўлиб ўтганми?

4. Гуруҳ таъсирига қарши туриш учун нима керак? Фикр равшанлигини ва ўзига содиқликни сақлашга нима ёрдам беради?

5. Сизнинг ҳаётингизда бўлиб ўтган гуруҳ таъсири ҳолатларини эсланг? Ўзингизни йўқотмаслик ва инсоний қадр-қимматингизни сақлашга нима ёрдам берди?

Гуруҳдаги иш. Ўйин натижаларини муҳокама қилиш. Гуруҳ билан ўзаро муносабатларнинг индивидуал тажрибасини акс эттириш. 10 дақиқа.

Ўйин кўрсатмасида кўрсатилган саволлардан ташқари сиз тингловчилар билан қўйидаги саволларни муҳокама

қилишингиз мумкин:

■ Сизга нима кўпроқ таъсир қилади? Гуруҳнинг бошқа аъзолари сизга кўпроқ эътибор ва ғамхўрлик кўрсатсами ёки аксинча, совуққонлик ва бегоналашган бўлсами?

■ “Севги билан бомбардимон қилиш” қилиш нимани англатади? “Гуруҳнинг бойкот эълон қилиши” атамаси нимани англатиши мумкин? Бундай гуруҳ таъсирида бўлиш борасида тажриба борми?

■ Раҳбарлик мавқеининг юқорида айтиб ўтилганларнинг барчасини инобатга олган ҳолда унинг ижобий ва салбий томонлари қандай?

Ахборот хабари, суҳбат: Гуруҳ мақсадлари, гуруҳ босими. Гуруҳларнинг турлари, бошқарув турлари. Раҳбарнинг аҳамияти. 10 дақиқа.

Модератор аудиторияни таништириш учун гуруҳнинг ривожланиш суръати ва раҳбарлик масалалари бўйича материалларни мустақил равишда белгилайди (аввалги муҳокамалар асосида).

Ҳар биримизнинг ҳаётимиз гуруҳ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ, деган фикрни сингдириш муҳим. Ҳар бир гуруҳ, худди тирик мавжудот сингари, ўз қонунларига, ўзининг ривожланиш суръатига эга, шу жиҳатдан уларга муносиб баҳо бериш талаб этилади. Ҳамма гуруҳларга ҳам раҳбарлар керак эмас, балки барча раҳбарларга гуруҳ керак. Истисно сифатида ўзи учун раҳбарга айланадиган одамни мисол келтириш мумкин.

Якуни хулоса қилиш: қисқача хулосалар, иштирокчиларнинг мулоҳазалари - 5 дақиқа.

Гарчи одам гуруҳларнинг ўзаро таъсирисиз яшай олмаса ҳам, унинг руҳиятига, унинг онгига зарарли таъсир кўрсатадиган гуруҳлар мавжуд. Шахс психикасига гуруҳ таъсирининг аҳамиятини инобатга олмаслик керак нотўғри бўлади; кейинчалик ўз руҳиятингизни, ўзлигингизни қайта тиклашга мажбур бўлгандан кўра, гуруҳдан чиқиб кетиш ҳам маъқулроқдир.

Модератор ўзининг таассуротлари

билан ўртоқлашишни сўрайди: - *Жуда қисқача, самимий ва фақат ўзингиз ҳақида - нима ҳайратда қолдирди, нима ажаблантирди ва ёки ёқди?*

АХБОРОТ-ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

Ақл-идрокни забт этишнинг кенг тарқалган умумий схемалари.

Қуйида келтирилган схемадан диний ташкилотлар раҳбарлари томонидан ҳам янги тарафдорларни бошқа ғояга жалб қилишда, ҳамда турли хил психологик ёки бизнес тренинглар ташкилотчилари томонидан уларнинг иштирокчилари руҳиятига нисбатан зарарли (ҳалокатли) таъсир қилишда фойдаланилади. Ушбу ташкилотларнинг ташқи хусусиятлари бир-биридан фарқ қилса ҳам улар онг устидан назоратни қўлга киритиш учун бир хил схемалардан фойдаланадилар. Онг устидан назоратни ўрнатишнинг учта босқичи мавжуд бўлиб, улар қуйидаги характерли хусусиятлар билан ажралиб туради.

Биринчи босқич – эритиш: психологик жиҳатдан жонлантириш, психологик ноаниқлик ва онгни хаотик ҳолатга олиб келади. “Оёқлар остида таянччи олиб ташлаш” бўйича усуллар жуда кўп. Энг содда ва самаралиси – маълумотни ҳаддан ташқари кўп юклаш ва вақтни назорат қилиш (машғулотлар вақти барча физиологик меъёрлардан ошиб кетади, яъни 8-10 соатдан кўп вақт давом этади). Бундан ташқари, мазкур услуб ёлғиз қолишнинг иложи йўқлиги, уйқу учун вақт етишмаслиги ва овқатланиш тартибининг сезиларли ўзгариши туфайли “ички руҳиятда ўта бетартиблик” пайдо бўлади. Иштирокчиларни чалғитиш учун турли хил гипноз усулларида ҳам фойдаланиш мумкин: визуаллаштирув, масаллар ва метафора, ноаниқликлар, монотон нутқ, баланд ритмик мусиқа ва бошқа воситаларни қўллаш орқали. Амалдаги воситаларнинг асосий вазифаси одамни ички психологик саросима ҳолатига келтириш, унинг ўзига хослигини шубҳа остига қўйишдир: - Мен ҳақиқатан ҳам ўзимманми; ва мен ҳақиқатан ҳам яхшиманми?!

Иккинчи босқич - ўзгариш: иштирокчиларга янги шахсни яратиш

ва уни мажбуран сингдириш, яъни, ўзи ҳақида янги, “янада тўғри” тасаввурга эга бўлиш. Бу тўғридан-тўғри машғулот давомида ёки гуруҳ учрашувлари пайтида мақсадли таъсир қилишнинг турли усулларида фойдаланган ҳолда амалга оширилиши мумкин: эмоционал руҳдаги нутқлар, гипноз, бошқариладиган визуаллаштирув, маърузачилар матнларига асосий психологик муносабатларнинг киритилиши ва бошқалар. Бундан ташқари, ушбу босқичда одамга билвосита таъсир кўрсатиш жуда муҳимдир: гуруҳнинг бошқа аъзоларининг фикрлари, уларнинг намоён бўлиши; рисоалар, китоблар, аудио ва видео ёзувлардаги маълумотларни танлаб олиш. Яъни, барча мумкин бўлган манбалар мезбонлар томонидан астойдил юкланган “дунё тасвирини” “тасдиқлайди”, иштирокчиларнинг янги имижини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Учинчи босқич - музлатиш: консервация қилиш, иштирокчиларда янги стереотиплар ва ўзини тутиш услубларини мустаҳкамлаш. Ушбу босқичда ўтмишдан ажралиш, “янги оила” билан, яъни аввалги

икки босқичда бир-бирининг ёнида бўлган ва шу тариқа “маънавий туғилиш” тажрибасига қўшилган одамлар билан ҳиссий яқинлашиш мавжуд. Янги ва янги учрашувларга, шунингдек, “психологик ўзгариш”нинг янги тажрибаларига эҳтиёж бор. Фақатгина воқеаларнинг табиий ривожланиши билан инсоннинг психологик ривожланиши ўз ҳаётий чизиғига қараб боради ва онгни бошқариш ҳолатида уни сунъий равишда ташқаридан турли хил “таълимотлар”, “раҳбарлар”, “гурулар” ўрнатади.

Мазҳабларда онга таъсир қилиш усуллари ўқитувчи-манипуляторларнинг “севимли педагогик техникаси” билан таққослаш²

Тавсия этилган жадвалда: чап устун ўз аъзолари ва издошларининг онгини бошқариш учун бузғунчи гуруҳлар ва мазҳабларда қўлланиладиган усулларни ўз ичига олади. Ўнг устунда “тажрибали ўқитувчилари” деб номланган севимли ўқитиш усули кўрсатилган. Ҳар ким ўз хотирасида тасвирланган педагогик таъсирнинг айрим элементларини топа олади.

Бузғунчи мазҳаб (Хассен модели) ⁴	Ўқитувчи-манипуляторнинг кўрсатмалари
Хулқни назорат қилиш	
Шахсий жисмоний ҳаётни тартибга солиш: у ким билан яшайди, қандай кийинади, сочларини қантай тарайди, молиявий қарамлик. Кўп вақт маросимларга бағишланган. Муҳим қарорлар учун рухсат сўраш зарурияти. Мукофотлар ва жазолар. Индивидуалликка бўлган эҳтиёж йўқолади ва гуруҳ фикрининг устунлигига эришилади. Кескин тартиб-қоида ва кўрсатмалар. Бўйсунуш ва қарамликка эҳтиёж.	Мактаб формасини кийиш, “мактаб” соч турмагига риоя қилиш ва бошқалар. Ҳар қандай важ-сабаб баҳонасида ота-оналарни мактабга чақириш, тўғридан-тўғри бола билан мулоқот орқали қийин вазиятни ҳал қилишдан бош тортиш. Ҳар қандай вазиятда жамоавий фикрга мурожаат қилиш. Ахлоқий мукофотлар ва жазолар ушбу жамоавий фикр билан боғлиқ. “Ўқитувчи ҳар доим ҳақ” қоида назарда тутадиган ёзилмаган “Талабанинг ўзини тутиш қоидалари”га қатъий риоя қилиш талаби.

³Эта модель разработана Стивом Хассеном, американским специалистом в области антикультового и антисектантского движения. Известная книга С. Хассена - Хассен С. Освобождение от психологического насилия. - СПб., 2001.

⁴Эта модель разработана Стивом Хассеном, американским специалистом в области антикультового и антисектантского движения. Известная книга С. Хассена - Хассен С. Освобождение от психологического насилия. - СПб., 2001.

Ахборотни назорат қилиш	
<p>Алдов, ёлғондан фойдаланиш; маълумотни яшириш ва уни мақбул қилиш учун бузиб талқин этиш. Бошқа маълумот манбаларига кириш имкони камайтирилган.</p> <p>Ахборотдан бемалол фойдаланиш имконияти мавжуд эмас. Бошқаларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатлари тўғрисида хабардор қилиш, кузатиб бориш рағбатлантирилади.</p> <p>"Тўғри" маълумот ва ташвиқотдан кенг фойдаланиш.</p> <p>Истиффор келтиришдан фойдаланиш, "гуноҳлар" ҳақидаги маълумотлар кейинчалик манипуляция қилиш учун ишлатилади.</p>	<p>Маълумот бир вақтнинг ўзида манипулятор учун энг мақбул шаклда тақдим этилади: маъмуриятга бир маълумот, ота-оналарга бошқа маълумот, ҳамкасбларга учинчи маълумот, талабалар учун дуч келган бошқа маълумот тақдим этилади.</p> <p>Жавоб беришнинг талаблари аниқ: У (ЎҚИТУВЧИ) АЙТГАН нарсани ўзлаштириш, талаба бошқ бир жойда билган ёки ўқиган нарсани эмас.</p> <p>Ғийбат ва чақимчилик рағбатлантирилади.</p> <p>Фақат ўқитувчи томонидан берилган маълумотлар тўғри.</p> <p>Талабаларнинг камчиликлари манипуляция қилиш ва қайсарларни бўйсундиришда ишлатилади.</p>
Фикрлашни назорат қилиш	
<p>Гуруҳ таълимотини ягона "ҳақиқат" сифатида қабул қилиш зарурати. Махсус тилдан фойдаланиш (қолип).</p> <p>Фақат "яхши" ва "тўғри" фикрларни рағбатлантириш.</p> <p>Фикрлашни тўхтатиш, такомиллаштириш, оқлаш усуллари.</p> <p>Раҳбарга танқидий саволлар беришни тақиқлаш.</p> <p>Муқобил эътиқод тизимларини тақиқлаш.</p>	<p>Коллективда маълум бир яқдилликни шакллантириш: "ким биз билан бўлмаса, у бизга қарши".</p> <p>Барча томонидан тасдиқланган фақат "яхши" ва "тўғри" фикрларни рағбатлантириш.</p> <p>Ўқитувчилар томонидан айбдорни қидириши, такомиллаштириш ва талабаларни оқлаш.</p> <p>Ўқитувчининг хатти-ҳаракатларини танқидий муҳокама қилишни тақиқлаш.</p>
Туйғуларни назорат қилиш	
<p>Шахсий туйғуларнинг манипуляцияси ва турларини камайтириш ("ийғлаш шармандалик", "аҳмоқларгина хурсанд бўлади")</p> <p>Айбдорлик туйғуларини кучайтириш ва улардан фойдаланиш (келиб чиқиши, ҳолати, шахсий тарихи)</p> <p>Қўрқувларни фаоллаштириш ва улардан фойдаланиш (ташқи дунёдан, табиий офатлар, "душманлар"дан қўрқиш)</p> <p>Ҳиссиётнинг юқори чўққига кўтарилиши ва пасайиши. Қўрқувни онгга сингдириш.</p>	<p>Ўқувчига ҳис-туйғуларини намоён қила олмаслиги учун ўз қарашларини сингдириш.</p> <p>Айбдорлик ҳиссини фаоллаштириш ва ҳаддан зиёд кўп ишлатиш (келиб чиқиши, ҳолати, шахсий тарихи).</p> <p>Қўрқувларни фаоллаштириш ва улардан фойдаланиш (катталар дунёсидан қўрқиш, директор, ота-онадан қўрқиш).</p> <p>Ҳиссиётларнинг юқори чўққига чиқши ва пасайиши.</p>

Мазҳаб аъзоси – психологик жиҳатдан тобе шахс бўлиб, унинг ўзини шахс сифатида қабул қилиш ва англаш тушунчаси ушбу ташкилотга хос бўлган "биз" жамоавий шахс билан алмаштирилади. Мазкур шахс ўзи мустақил қарор қабул қила олмайди, чунки у бутунлай раҳбар ва жамоанинг фикрига қарамдир.

“ОДАМ ЎЗИНИ НОМАҚБУЛ ПСИХОЛОГИК ТАЪСИРЛАРДАН ҚАНДАЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ КЕРАК?” ШАХСИЙ ПСИХОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК БЎЙИЧА ЭСДАЛИК-ҚЎЛЛАНМА

Ўз ҳаётий қадриятларингиз ва фаолият устуворликларингизни аниқ белгилаб олинг. Яқин келажак учун мақсад ва вазифаларни шакллантиринг. Уларга эришишнинг энг яхши усуллари йўлаб кўринг. Вазиятни ривожлантириш бўйича режангиз қанчалик аниқ бўлса, моҳирона тузилган режани сизга алдаб ўтказиш шунчалик қийин бўлади.

Мақсадларингиз, вазифалар, уларга эришиш йўллари аниқланг.

Уларни, ўзингиз лозим топган жойда, одамлар ҳузурида эълон қилиш мақсадга мувофиқ. Бу, ўз навбатида, ҳаётда ўз позициянгизни мустаҳкамлашдан ташқари, ҳаётий вазиятингизни шакллантириш учун кучли воситадир. У гуруҳ миқёсида ҳам (масалан, машғулоти пайтида) ҳам, ўзликни англашнинг глобал миқёсида ҳам ишлайди.

Ички туйғунингизга ишонинг.

Агар баъзида "ноқулай" савол беришни жуда истасангиз, сўранг. Агар сезги қатъият билан у ёки бу ҳодисани тарқ этишни талаб қилса, нима булганда ҳам бу ишни қилган яхши. Бизнинг "ички ҳимоя тизимимиз" потенциал хавфли сигналларни сиртқи онгимиз ангаландан кўра кўпроқ сезади. Худди шу сезги биз учун фойдаси тегадиган вазиятлар (ҳодисалар, лаҳзалар, одамлар ва бошқалар) ҳақида беҳато айтиб беради.

Танқидий фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш.

Танқидий буносабатда бўлиш танқид қилишни англамайди. Танқидий муносабатда бўлиш – энг асосланган ва

ҳар томонлама ўйланган қарорни топиш учун сизни қизиқтирган мавзунини (вазият, ҳодиса, таклиф ва бошқаларни) турли йўналиш ва бир неча нуқтаи назардан кўриб чиқишни англатади. Шу жиҳатдан танқидий фикрлаш таҳлилий фикрлашга тенгдир.

Таъсир психологияси асослари билан танишиш учун вақт ва имконият топинг.

Ҳозирда мазкур йўналишда жуда кўп илмий ва оммабоп нашрлар мавжуд. Сизни бошқа одамларга мақсадли таъсир қилиш асослари ҳақидаги дарсликни ўргансангиз ҳам, сизни "худди шу йўналишдаги қармоққа" илинтириш қийинроқ бўлади.

5-МОДУЛЬ: БУЗҒУНЧИ ГУРУҲЛАР (МАЗҲАБЛАР) БИЛАН ЎЗARO АЛОҚА ҚИЛИШДАГИ ПСИХОЛОГИК ХАВҒСИЗЛИК

МАШҒУЛОТ МАҚСАДЛАРИ

Сизнинг вазифангиз машғулот якунида иштирокчиларни қуйидаги фикра келтириш:

■ Биз олган билимларимизни, танқидий фикрлаш қобилиятларини бузғунчи гуруҳлар билан ўзарo таъсир ўтказиш шарoитида мустаҳкамладик.

■ Биз бузғунчи гуруҳларнинг белгилари ва уларнинг онгга таъсир қилиш механизмлари билан танишдик.

■ Маънавият, ривожланиш ва ўз-ўзини ривожлантириш ва ушбу эҳтиёжларни амалга ошириш усуллари тўғрисида ўзимизнинг мустақил тушунчаларимизни англадилар.

ЎЗЛАШТИРИШ КЕРАК

■ Вайрон қилувчи мазҳаблар - қанчалар қайғули бўлмасин, бу умумий ижтимоий ҳақиқатимизнинг ажралмас қисмидир.

■ Вайрон қилувчи мазҳабни саратон касаллиги билан таққослаш мумкин. Унинг мақсади организмни умуман қўллаб-қувватлаш эмас (организм - бу инсон ҳамжамияти учун метафора), балки ўз мавжудлигини сақлаб қолиш ва ўсишни таъминлаш. Янги издош-тарафдорларнинг кўпайиши мазҳабнинг барқарорлиги, ривожланиши ва фаровонлигини таъминлайди.

■ Бундай ташкилотларнинг пайдо бўлиши уларнинг аъзолари ўртасида психологик боғлиқликнинг пайдо бўлишининг сабабидан эмас, аксинча одамларнинг ўз ҳаётлари учун жавобгарликни алақандай "катта ва кучли" субъектга онгсиз равишда топширишга тайёр бўлишидир.

■ Мазҳаблар ижтимоий ёвузликни содир этиши мумкин. Аммо бу бизнинг чекланган имкониятларимиз, ўзига ҳаддан ташқари ишониш ва кўпинча психикамизга таъсир қилиш механизмларини билмаслик ва тушунмасликдир унданда кўпроқ

мусибатдир. Олдиндан огоҳ бўлиш, қуролланиш билан тенгдир.

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР:

Бузғунчи мазҳаб. Баъзи муаллифларнинг фикрига кўра, янада тўғри атама "бузғунчи мазҳаб" эмас, балки "ўз-ўзини йўқ қиладиган мазҳаб" атамаларидир. "Нео-диний мазҳаб" атамаси ҳам мавжуд. Шуни таъкидлаш керакки, барча мазҳаблар ҳам ўз ишларида диний ғоялар ва диний нажот ғояларидан фойдаланмайдилар. Диний мақсадларни кўзламайдиган, аммо ўз аъзоларини шу каби таълим тизимларидан фойдаланадиган турли хил экстремистик гуруҳлар мавжуд.

Мазҳаб раҳбари (Гуру). Гуру мазҳаб аъзолари томонидан инкор этиб бўлмайдиган илоҳий шахс сифатида қаралади. Гуру аъзоларнинг турли хил орзу-умидларини қондиради ва улар томонидан нажотатнинг буюк кучларига, тўғри йўлга йўналишга ва ҳоказоларга эга бўлган илоҳий ота сифатида қабул қилинади.

Мазҳаб издоши. Мазҳаб раҳбарининг издошлари ёки диний гуруҳ аъзолари адептлар деб ҳам аталади. Мазҳаб аъзолари ўз жамоаларини бир хил ғоядан илҳомланган ва бир хил мақсадга интилган биродарлар ва опасингилларнинг идеал жамияти сифатида қабул қилишади. Шундай қилиб, кўпчилик учун сиғиниш мукамал оила тимсолига айланади.

Янги аъзоларни жалб қилиш.

Кўпгина мазҳаб гуруҳларида янги одамларни ёллаш адептлар зиммасига юкланган бўлади. Гуруҳга янги келганларни топиш ва ёллаш учун махсус ишлаб чиқилган услуб ва усуллар мавжуд. Ёллаш жараёни, агар одамда бундай хилдаги "нажот"га дастлабдан истак бўлса, у айтарли қийинчиликсиз амалга оширилади. Шу билан бирга, жамоавий

ҳимояга бўлган қониқарсиз истак ва илоҳий кучнинг намоён бўлишида шериклик истаги ишлатилади.

Бошқа таълимотга ўтказиш, яъни индоктринация – бу фикрлар, ғоялар, эътиқод тизимлари, воқеаларга муносабат ва бошқаларни киритиш мақсадида шахсга ёки гуруҳга таъсир ўтказишнинг кенг миқёсли психологик воситаси бўлиб, кучли психологик босим таъсирида пайдо бўладиган маълум бир парадигма ичида фикрлаш стереотипини киритиш катта аҳамиятга эга. Таъсир этиш натижасида мазҳаб аъзолари гуруҳга кўп томонлама қарам бўлиб қоладилар. Таъсир одамларда янги ўзликка хосликнинг пайдо бўлишига олиб келади, янги, шахсият, тафаккур, ҳиссиёт бошқа тоифаларда, бошқача қадриятлар тизими қўлланилади.

АУДИТОРИЯНИ ВА КЕРАКЛИ МАТЕРИАЛЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ

Машғулотни синфлардаги столлар классик тартибда ўрнатилган ерда ўтказиш мумкин. Намойиш тахтаси ёки офис мольберти; маркерлар ва фломастерлар материални тақдим этишни осонлаштиради. Дастур иштирокчиларига тарқатиш учун тарқатма материалларнинг айрим турларини (нотўғри фикрларни рад этиш ва бошқалар) тайёрлаш мақсадга мувофиқдир.

ДАСТЛАБКИ МАЪЛУМОТ¹

Мазҳаблар узоқ қадимги ўтмишда мавжуд эди. Уларнинг одамларга таъсири жуда катта. Ушбу таъсир, хусусан, анъанавий динларни яхши билмайдиган ва ўзларини мазҳабларида жаннат ваҳийларидан илҳом олишга имкон берган одамларда кучлироқ бўлади. Ўзларини бошқаларга инсониятнинг қутқарувчиси сифатида кўрсатадиган ва уларга содиқ қолган ва уларга ишонадиган ишонувчан кўплаб одамларнинг осонгина топган одамлар доим бўлган.

¹Информация подготовлена с использованием материалов Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Социодинамическая психиатрия. — Новосибирск, 1999.

Мазҳаблар ўтмишда ҳам ва ҳозирги пайтда ҳам, авваламбор, яхши ҳаётга бўлган умидларни амалга ошириш ваъдалари билан фаолият юритиб келмоқдалар; уйғун ҳаётга бўлган истакни қондириш ва ниҳоят, ўлимдан кейин руҳни қутқариш ваъдаси бериб келинмоқда. Гоҳида эса, ўзига хос куч қидириш ва ҳаётнинг янги мазмунини излаш зарурлигига урғу берилади. Ўзларида янги маъно излаш жараёнида, айниқса, бу маънога эга бўлмаган одамларга нисбатан, уларнинг онгидаги бўшлиқ "гуру"/этакчининг нуқтаи назарини акс эттирувчи маълумотлар билан тўлдирилади, "гуру" эса сохта худо ролини ижро этади.

Мазҳабдаги одамлар, айниқса, ҳаётларида янги маъно пайдо бўлиши ва хавфсизлик туйғусини эгаллашидан таъсирланишади. Психологик жароҳатлардан сўнг руҳан танг ҳолатда бўлган, кимнингдир меҳр-шафқатига зор бўлган одамларни ёлловчилар ўз сафларига осонликча жалб қилишади. Уларнинг қалбини руҳий азобларини енгиш истаги эгаллайди. Психикаси беқарор бўлган, тўлиқ шаклланмаган, танқидий саволлар беришга одатланмаган, бошқа ғоя таъсирига тез учрайдиган, қарам шахслар ҳам ёлловчиларнинг тўрига осонликча илинишади. Бу билан мазҳаб фаолиятида иштирок этаётган шахслар ўзларини ва қалбларини руҳий азобдан қутқариш воситаси деб билишлари билан ҳам боғлиқ.

Мазҳаблар учун ўз етакчисининг мутлоқ берилиш хусусияти ҳам хосдир. Аъзолар унинг маънавий ёки диний раҳнамо эканини тан оладилар. У аъзоларига устунлик қилади ва уларнинг шахсий ўзлигини йўққа чиқаради. Аксарият диний етакчилар ўз фаолиятларини ҳақиқий диний механизмларни яширган ҳолда илм сифатида намоийиш этишади.

Ушбу ҳодисаларни ўрганадиган мутахассислар, диний гуруҳларда иштирок этиш ҳиссий регрессия пайдо

бўлишига олиб келади, бу жараёнда инсоннинг дунёда содир бўлаётган воқеаларга нуқтаи назари сезилмайдиган, аста-секин чуқурлашиб боровчи воқелик билан ўзгариб боришига эътибор қаратади. Мазҳаблар томонидан тавсия этилган ҳаёлий оламга қочиш ўз-ўзини яккалашга ва бегоналашишга олиб келади. Бир жиҳатдан, шизофрениянинг ривожланишига қадар руҳий касалликлар пайдо бўлишида клиник жиҳатдан намоён бўладиган онгни бўлиниш хавфи мавжуд.

Аксарият одамлар бу каби гуруҳларга тушкун ҳолатда бўлган даврларида киради. Гуруҳ ичига чуқурроқ кириш, қалбда нажот ва шифо топишга ишонч ҳиссини туйиш унга маънавий умидларини рўёбга чиқаришга ишонч бағишлагандай бўлади. Инсоннинг ҳаёт-мамот моҳиятини англай олмай хавотирга тушганда унинг руҳиятида пайдо бўладиган кўркув ва тушкунлик ҳолати турли хил тоталитар гуруҳларнинг идеал қурбонига айланишига сабаб бўлади ва ушбу гуруҳларда унга уни қийнаган муаммолар бартараф бўлгандай туюлади. Аутосуггестия, яъни ихлос қилиш орқали одам гуруҳда ўзи истаган барча нарсаларга эришганига ишонтиради.

Мазҳаблар чекланган доирадаги ҳокимият учун, бошқариш учун ҳаракат қилишади. Ушбу мақсад ва интилиш табиий равишда реклама қилинмайди. Парда ортида раҳбарлар ўз олдига қўйган чин мақсадларни яшириш учун турли хил таълимотлар, нажот топиш усуллари, гуруҳий маросимлар таклиф этилади. Алалоқибат, амалда улар ваъда қилган нарсаларнинг акси бўлиб чиқади.

Масалан, ваъда қилинган эркинлик, “рўшнолик”, муаммоларни ҳал қилиш ўрнига, инсон ўз онги устидан назоратни, бегоналашув ва шахс сифатида йўқ бўлиб кетиш кабиларни қўлга киритади. Бундай бузғунчи уюшмаларнинг раҳбарлари ўз аъзоларини кўнгилли издошларига айлантириб, кўр-кўрона итоат қилишга мажбур этишади.

Мазҳабда юз берадиган жараённинг хавфи шундаки, психологик манипуляция

сезилтирмай амалга оширилади ва аъзолар бу жараённи сезмай ҳам қолади. Шунинг учун улар психологик ҳимоя стратегиясини ишлаб чиқиш имкониятидан маҳрум. Ёлланган янги тарафдорлар ҳис-туйғулари ўз-ўзидан пайдо бўлётгани ва қилаётган ишлари ихтиёрий эканига ишонишади. Улар гуруҳ томонидан тақдим этилган эътиқод-ғоялар ўзларининг идеалларига мос келишига, улар гуруҳга азо бўлгунга қадар бўлмаган ва амалга ошмаганлигига ишонишади.

Гуруҳнинг қолган аъзолари янги келганлар томонидан ёқимли, ҳар доим ёрдам беришга тайёр одамлар сифатида қабул қилинади. Янги келганлар меҳр ва эътибор билан “бомбардимон қилинади”.

Мазкур муаммолар мазҳабларга жалб қилинишининг олдини олиш ва ақидапарастлик таъсирига дуч келаётган шахсларга ёрдам бериш соҳасидаги малакали ёндашувларни янада чуқурроқ ўрганиш ва амалга оширишни талаб қилади. Аҳолини ушбу хавф ва юз бераётган воқеаларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида максимал даражада хабардор қилиш мақсадида жамоатчиликни ҳар хил мазҳаб ва тариқатлар, айниқса экстремистик ва террорчилик йўналишдаги уюшмаларг фаолиятига қарши самарали қаршилик кўрсатишни ташкил этишга сафарбар этиш зарурдир.

МАШҒУЛОТ КОНСПЕКТИ

Фаоллаштирувчи суҳбат. Мазҳаблар ва бошқа бузғунчи гуруҳларнинг вакиллари билан ўзаро алоқалар дастуридаги иштирокчиларнинг шахсий тажрибасини ўрганиш. 5 дақиқа

Талабаларни фаоллаштириш учун бир нечта саволларни бериш мумкин:

1. Кўчада сизни марказингизга ташриф буюришни таклиф қилишганми? Эҳтимол, бундай одамлар уйингизга келишдир?

2. Ушбу муносабатлар сизда қандай ҳис-туйғуларни пайдо қилди?

3. Сизнингча, бу каби ёлловчилар орасида умумий ўхшаш нарса борми?

4. Кимдир бузғунчи диний гуруҳга аъзо бўлганлар билан таниш-билишлиги борми? Бу одамларнинг ўзига хос алоҳида хусусияти борми?

Фаоллаштирувчи суҳбатнинг бошланиш даврида фақат саволлар берган маъқул ва баҳолаш, хулоса, мулоҳаза қилиш мақсадга мувофиқ эмас.

Ролли ўйин. “Таплашиб боқ” – импровизация элементларидан иборат бўлган психологик ўйин. 20 дақиқа.

Мақсадли равишда кўчада танишмоқчи бўлган одамлар нафақат диний гуруҳларнинг вакиллари, балки товарларни тарқатувчилар, суғурта агентлари ва бошқалар бўлиши мумкин ва одатда, уларни суҳбатни тўғри бошлаш, қандай қилиб суҳбатдошнинг қизиқишини уйғотиш, суҳбат мазмунини қандай назорат қилиш, одамни ўз фикрига ишонтиришга олдиндан ўргатилади.

“Таплашиб боқ” – импровизация элементларидан иборат психологик ўйин.

Ўйиннинг мақсади: иштирокчиларда ёллаш усуллари ҳақидаги мавжуд фикрларни актуаллаштириш; психологик манипуляция механизми ва манипуляцияга қарши кураш усуллари тўғрисида илгари олинган билимларни амалий мустақамлаш ва ривожлантириш.

Ўйин учун кўрсатма.

Навбатдаги ўйин психологик манипуляциянинг чуқур мазмун-моҳиятини қай даражада тушунганингизни, сизга нисбатан қилинган манипуляцион ҳаракатларни кўра билиш ва уларга қарши туришни қанчалик ўзлаштириб олганингизга аниқлик киритишга ёрдам беради. Ўйинни ўтказиш учун менга 3 та кўнгилли керак – улар ишонтириш қобилиятларини синаб кўришни истаганлар ва ўз мақсадларига эришиш учун суҳбатдош билан мулоқот қилишда манипуляция усулларидан фойдаланишга тайёр бўлган одамлар бўлиши керак.

(Муайян актёрлик маҳоратига эга бўлганларни танлаш тавсия этилади,

зероки, машқ асосан импровизация усулига асосланган).

Бундан ташқари, асосий “актёрлар” ва қолганларга алоҳида кўрсатма берилади.

“Актёрлар” учун кўрсатма.

Мен учта вазифа бераман – ҳар бирингиз учун биттадан вазифа. Шу билан бирга, менинг бир илтимосим бор – бу вазифалардан бири психологик манипуляция усулларидан фойдаланмасдан бажарилиши керак, қолган иккитасини қандай бажариз хоҳишингизга боғлиқ. Асосийси – керакли натижага эришиш ва одамни вазифада кўрсатилган талабни бажаришга ишонтириш. Ким қандай вазифани бажаради ва у қандай бажаради? Бунинг ўзингиз ҳал қилинг, бу ҳақда менга айтишнинг ҳожати йўқ. Вазифаларни тақсимлаш тўғрисида келишиб, уни қандай бажариш ҳақида ўйлар экансиз, мен қолган иштирокчиларга кўрсатма бераман. 5 дақиқадан сўнг, тингловчилар ичидан ишонтириш қобилиятингизни синаб кўрмоқчи бўлган одамни (ёки одамлар) танлаб олишга тайёр бўлинг. Ўзаро алоқа учун 5 дақиқа вақт берилади.

Биринчи вазифа.

Сиз яқинда маълум бир гуруҳ вакиллари билан – сиз учун жуда қизиқарли одамлар билан учрашдингиз. Шу одамлар билан боғлиқ катта режаларингиз бор – улар сизга самарали мулоқот сирларини, бошқа одамларни илҳомлантириш ва ишонтириш қобилиятини, ўзингизни яхшироқ англашингиз ва бошқаларни ўргатишга ваъда беришади. Машғулотлар ўқишдан бўш вақтларда (дам олиш кунлари, таътил кунлари) шаҳар ташқарисида ўтказилади. Сизга ушбу машғулотларига 1-2 дўстингизни ҳам бирга олиб бориш келиш мақсадга мувофиқ экани тўғрисида огоҳлантиргандим: бу янги муҳитга мослашингиз янада қулайлик беради. Дарслар махсус хайрия жамғармаси маблағлари эвазига ўтказилаётганлиги сабабли, сиз машғулотлар учун пул

тўлашингиз шарт эмас. Сизнинг вазифангиз – аудитория орасидан сиз б бирга ишламоқчи бўлган одамларни танлаш ва уларни сизга қўшилишга ишонтириш.

Иккинчи вазифа.

Сиз бегона шахардасиз - бу ерга сиз Интернет орқали танишган танишларингиздан кўп маротаба эшитган одамлар билан учрашувида қатнашиш учун келгансиз (масалан, сиз у билан ICQ орқали танишгансиз). Учрашув кечқурун бўлиб ўтади (ҳозир куннинг биринчи ярми), кечқурунгача вақтни ўтказиш керак. Вазифангиз – ўйиндаги дўстингизни сиз билан танишишга ишонтириш. Минимал вазифа - янги таниш (таниш аёл) сиз билан бир оз вақт ўтказиши (сиз шахар айланиш, кафега боришга ва ҳоказоларга рози бўлишингиз мумкин); максимал вазифа - янги танишни сиз билан учрашувга бирга боришига ишонтириш.

Учинчи вазифа.

Сиз шахар яқинидаги ажойиб дам олиш ва кўнгилочар марказга олган йўлланмангиз “куймоқда” (йўлланма аллақачон сотиб олинган, аммо режалар кескин ўзгарган). Сизнинг вазифангиз - ўз шеригингизни ўлланмангизни сотиб олишга кўндириш.

Қолган тингловчилар учун кўрсатмалар.

Асосий “актёрлар” берилган вазифа ҳақида ўйлашар экан, ҳар бирингиз уларнинг ҳар бири билан саҳнада роль ижро этишга тайёр эканлигини аниқланг. Ролни ҳаётдагидек ижро этиш шарт эмас. Ички туйғу ва кўрсатмаларингизга ишонишга ҳаракат қилинг – агар уларнинг хоҳишига қараб, истагини бажармоқчи бўлсангиз – буни бажаринг; агар рад қилишни истасангиз - рад этинг.

Ўйинда қатнашмайдиган ва кузатувчи ролида бўлганлар қуйидаги саволларга жавоблар тузинг:

1. Ҳар бир “актёр”нинг ҳақиқий мақсади нима?
2. Ишонтиришнинг қандай усуллари - мантиқий, дўстона ишончга асосланган,

манипуляцияни қўллаган?

3. Ушбу “актёр”нинг ўз мақсадига эришишига нима ёрдам берди?

Ҳар бир топшириқ учун кутилмаган вазият натижаларидан қатъи назар, ўйин саҳнаси 5 дақиқадан ошмаслиги керак, негаки, бу вақт “актёр” томонидан ишлатиладиган ишонтириш усуллари қўллаш учун етарли. Юқоридаги масалаларни муҳокама қилиш ўйинни умумлаштиришга ва талабаларни ёллашнинг психологик механизмлари ҳақидаги ғояларини ҳаётга тадбиқ этишга имкон беради.

Ўйин натижаларини муҳокама қилиш тингловчиларни психологик манипуляцияни синчковлик билан кузатиб боргани (ва шунинг учун олдини олгани) учун мақташ имконини беради.

Психологик манипуляциянинг асосий белгиларини ва унинг олдини олишнинг асосий усуллари эслаш мақсадга мувофиқдир (таниб олинган манипуляция усули унинг қурбонига айланишнинг олдини олади).

Тавсиялар.

Ўйин ўйнаётганда, саҳналарнинг ҳар бири мантиқий равишда якунланиши муҳим эмас. Ундан кўра, иштирокчиларга манипуляция элементларининг бор ёки йўқлиги учун ўзаро “жонли” таҳлил қилиш имкониятини бериш муҳимроқдир.

Ахборот хабари, мунозара. Ёллаш технологиялари. 5 дақиқа

Модератор аввалги машғулотлар материаллари, дастур иштирокчиларининг шахсий тажрибаси ва ўйин натижаларидан фойдаланган ҳолда тингловчиларга “Ёллашнинг тахминий алгоритми”ни яратишни таклиф қилади. У қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин:

1. Мулойим табассум, иғво савол билан эътиборни жалб қилиш.
2. Сездирмай бошланган суҳбат ниқоби остида аввалдан тайёрлаб қўйилган “чин адолат” ғоялари муҳокама қилинади.
3. Суҳбатдошни ўзи учун итиллаётган “чин адолат”ни тасдқилаш учун амалий ҳаракатлар қилишни таклиф этиш (учрашувга келиш, бирор нима сотиб

олиш, сайтга кириш ва ҳоказо).

Аудиторидада ўтирганларнинг эътиборини жалб қилиш муҳим: “ёлланаётган одам”нинг ностандарт хатти-ҳаракатлари содир этган ҳолларда ёлловчилар, одатда, суҳбат олиб бориш алгоритмини, ишонтириш ва тарбиялаш услубларини йўқотгандек бўладилар. Агар тингловчилар ушбу ностандарт хатти-ҳаракатларга мисоллар келтира олсалар жуда яхши.

Ахборот хабари, суҳбат. Ижтимоий воқеликнинг бир қисми бўлган бузғунчи мазҳаблар: аломатлар, вужудга келиш сабаблари, таъсир ўтказиш усуллари. 5 дақиқа.

Ушбу машғулоти ўтказиш учун маълумот материали “Асосий тушунчалар”, “Дастлабки маълумотлар” ва “Ахборот ва тарқатма материаллар” блокларида мавжуд. Табиийки, таклиф қилинган барча материалларни бир машғулоти доирасида ўзлаштириш мумкин эмас. Бу, аввало, модератор учун, яъни у мавзунини яхшироқ тушуниши, мумкин бўлган саволларга ваколатли жавоб бериши учун зарурдир. Иштирокчиларни мазҳабга оид аломатлар билан таништириш ва мазҳабларнинг фаолиятини самарали қиладиган кўплаб одамларнинг нотўғри эътиқодлари тўғрисида гапириш ўта муҳим аҳамиятга эга.

Қўшимча вақт мавжуд бўлса, бузғунчи гуруҳларда ишлатиладиган онгни бошқариш усуллари, шунингдек, одамларнинг бундай гуруҳга тушиши ўз шахсиятини йўқотиш ва уларни “биоробот”га айлантириш хавфи ҳақида гапириш мумкин.

Машғулоти яқиний қисми. 10 дақиқа.

“Ўзлигини йўқотмаслик” ва мустақил эр киши бўлиш учун нафақат нимани исташни билиш ва ўз нуқтаи назарини ҳимоя қила олиш, балки бошқа одамларни бўйсундирмоқчи бўлганларнинг техникаси ва усуллари ҳам билиш лозим. Бутун дастур давомида биз нафақат кўришни, ҳис қилишни, идрок қилишни, балки олинган маълумотларни

таҳлил қилишни ҳам ўргандик, фикрлаш ва тушунишни билиб олдик. Бундай кучли шахсий нуқтаи назар салбий ташқи таъсирларнинг самарали олдини олиш, таъсирлардан энг яхши ҳимоя ҳисобланади.

Модератор машғулоти ва умуман дастурдан олган таассуротлари билан ўртоқлашишни сўрайди: нимани ҳайратда қолдирди, ажаблантирди, ёқди?

Дастур самарадорлигини батафсилроқ таҳлил қилиш учун алоҳида вақт ажратиш ва сўров ва тест синовларини ўтказиш ва батафсил фикр алмашиш мақсадга мувофиқдир.

АХБОРОТ-ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР БИЛАН ИШЛАШ

НОТЎҒРИ ТАСАВВУРЛАРНИ РАД ЭТИШ

Ақл-идрокни назорат қилишда мазҳаблар орасида кенг тарқалган ўнги хато.

Биринчи нотўғри тасаввур. “Ақл-идрокни ҳеч қандай назорат қилиб бўлмайди”

Онги-шуурни мазҳаб томонидан назорат қилишни тушуниш бир кишининг иккита ўзига хослиги - мазҳабийлик ва ҳақиқийлик ўртасидаги қатъий фарқни белгилаш билан боғлиқ. Онги-шуурни бошқариш усуллари ҳаммага ҳам бирдек таъсир қилавермайди. Ҳа, тўғри, баъзи адептлар, яъни тарафдор-издошларнинг бақрайиб қараб турган жонсиз кўзлари зомбини эслатади, аммо бу ўнги оғир ҳолатлар, кўпинча ухламаслик ёки тўйиб овқатланмаслик натижасидир. Кўпинча, мазҳаб аъзоси, гарчи у яхши ривожланган кўринишга эга бўлса-да, аслида у фақат хос истеъдод ва қобилиятларни ўзига сингдирган бўлади. Онги-шуурни бошқариш даражасини баҳолашнинг ягона усули бу одамнинг фикрлаш ва иродасини синашга ёрдам берадиган саволлар беришдир.

Иккинчи нотўғри тасаввур. “Содир бўлаётдиган барча нарса онги-шуурни назорат қилишдир”.

Бу ерда фикр қуйидагича: онги-шуурни бошқаришга таъсир қилувчи омиллар ҳамма жойда мавжуд – масалан,

психотерапия, реклама, таълим ва ҳарбий соҳада – шунинг учун бундан ҳоли бўлишнинг иложи йўқ ҳисоби. Бу тариқа умумлаштириш – улар орасидаги ҳар қандай тафовутни йўққа чиқаради. Онгни деструктив равишда назорат қилишдан деярли ҳар қандай ижтимоий муассаса ва ташкилот, шунингдек ҳар қандай шахс фойдаланиши мумкин. Таъсир муассасалари (ташкилотлари) ва тизимли ижтимоий дастурлар ҳар сафар аниқ баҳоланиши керак. Улардан баъзилари жуда ижобий; бошқалар озми-кўпми хавфсиз; бошқалар зарарли. Таъсир жараёнлари инсон фаолиятининг барча соҳаларида мавжуд бўлса-да, онг-шуурни мазҳаб томонидан бошқариш бузғунчилик билан ноёб боғлиқ бўлган фавқулодда ҳодисадир.

Учинчи нотўғри тасаввур. “Нега мен бирон бир нарса қилишим керак? У бахтли эканлигини айтди!”

Мазҳаб вакилининг ўзини “бахтли” деб ўйлашига чиндан ишониш, бу истакни ҳақиқат деб қабул қилиш билан баробардир. Мазҳабда бахт тушунчаси, кўпинча қурбонлик ёки азобланиш сифатида англанади. Мазҳабдаги айнанлик онг-шуурни назорат қилишнинг мураккаб усуллари ёрдамида билан яратилган. Айнанлик, умуман олганда, шахс билан бир хил эмас. Мазҳаб аъзоларини салбий фикр ва шахсий ҳис-туйғуларни енгилга ўргатадилар. Улар мазҳаб тўғрисида фақат ижобий гапиришга ўргатилган. Агар адепт-шахс ўзини “бахтли” деб эълон қилса, демак, унинг учун мазҳабдаги шахс учун гапирмоқда.

Тўртинчи нотўғри тасаввур. “У – катта. Бизнинг аралашишга ҳаққимиз йўқ”.

Катта ёшдаги қариндошлар ёки дўстларнинг ҳаётга аралашишига қарши туриш – одатий ҳол. Дарҳақиқат, қонунда таъкидланишича, шахс вояга етганидан сўнг, улар ўз хатти-ҳаракатлари учун жавобгардирлар. Бироқ, мазҳаб томонидан онгни назорат қилиш оқибатида инсоннинг тўғри қарорлар қабул қилиш қобилияти сусаяди. Шахс

вояга этган бўлса-да, унинг ўзи катталарга хос масъулият билан иш тутати деб айтиб бўлмайди.

Бешинчи нотўғри тасаввур. “У истаган нарсасига ишониш ҳуқуқига эга”.

Мазҳаб томонидан амалга оширилган онгни бошқариш, адептлар уларга гўёки ўз иродаси билан эргашмоқда, деган таассурот уйғотиши мумкин, аммо бу фақат танлов иллюзиясидан бошқа нарса эмас. Бошқариладиган муҳитдаги одамлар гуруҳ босими ёки ҳулқни модификация қилиш каби ижтимоий-руҳий таъсирга дуч келганда, улар манипуляция ва ақидапарастлик объекти айланади ва уларга бутунлай бошқа эътиқод тизимлари сингдирилади.

Олтинчи нотўғри тасаввур. “У мазҳабга қўшилмайди, негаки у ўта ақилли”.

Онг-шуурни назорат қилувчи мазҳаблар гуруҳлари ақлли, ҳаракатчан одамларни жалб қила оладиган даражада ривожланаган. Инсон қанчалик ижодий онгга эга бўлса, у шунчалик манипуляцияга мойил бўлади. Дарҳақиқат, қобилиятли ва ижодкор одамлар, баъзида, мазҳаб раҳбарига эмас, балки гуруҳ ва унинг доктринаси ҳақида мураккаб ҳаёл ва фикр-мулоҳазаларга эга бўлади. Қобилиятли адепт одатда гуруҳнинг эътиқод тизимини ўз шахсий ҳаёллари асосида бошқаради.

Еттинчи нотўғри тасаввур. “У заиф ёки осон жавоб излаётган бўлиши керак. Кимдир унинг ҳаракатларини бошқаришига ёрдам бериши керак”.

Одамлар кўпинча қурбонни айблаш билан фожиани бошдан кечираётганлардан айб қидиришга ҳаракат қилишади. Айбни бировга юклаш, одамларни ўз ҳаётлари устидан сохта назорат қилиш ҳисси беради, уларни жабрланувчидан узоқлаштиради. Бироқ, одамлар бузғунчи мазҳабларга атайлаб қўшилишлари ҳақидаги тушунчалар нотўғри. Аксарият одамлар ёлланиш учун энг заиф бўлган пайтларда ва мазҳаб томонидан ўз ниятларини амалга ошириш учун қандай кучлар жалб қилинаётганини тушунмаган пайтда ёлланишади.

Саккизинчи нотўғри тасаввур. “У ҳозир қаерда бўлса, у ўша ерда бўлгани яхши”.

Баъзан оила аъзолари, дўстлари, ҳатто психолог ва психотерапевтлар ҳам, одам ёлланмасдан аввалги жойига қайтгандан кўра, гуруҳда қолгани яхшироқ деб ўйлашади. Бунга рози бўлиш истаги пайдо бўлиши мумкин, айниқса, одам спиртли ичимликлар ёки гиёҳванд моддаларни истеъмол қилишни тўхтатган бўлса ва унга нисбатан жисмоний ёки жинсий зўрвонлик тўхтатган бўлса – ҳолбуки баъзи мазҳаблар мазкур зўравонликларни ўз амалиётида кенг қўллайди. Мазҳаб шахснинг жароҳат қолдирган хотираларни вақтинча енгиллаштириши мумкин, аммо бу билан муаммолар ҳал бўлиб қолмайди. Аксинча, у ҳуқуқий ёрдамни онгни бошқаришнинг жиноий усуллари билан алмаштиради. Онгни деструктив усуллар ёрдамида бошқаришнинг ўзи психологик зўравонликнинг бир шаклидир.

Тўққизинчи нотўғри тасаввур. “У тайёр бўлгач, ўзи кетади”.

Ушбу нуқтаи назар мазҳаб аъзоси эркин танлаш ҳуқуқига эга, у гуруҳдан ўз хоҳиши билан чиқиб кетиши мумкин деган тахминга асосланади. Бўлмағур гап! Мазкур масалаларга стратегик ёндашувининг муҳим босқичларидан бири бу мазҳаб аъзосини қамоқда ушлаб турадиган фобияларни йўқ қилишдан иборатдир. Ҳақиқий ижтимоий ҳаётга қайтиш жараёнини тезлаштириш учун иложи борица ҳамма чорани қўллаш муҳимдир, чунки одам гуруҳда қанча кўп вақт турса, унинг шахсига шунча кўп зарар етказилади. Адепт ўз оиласи, дўстлари ва диний гуруҳлардан ташқаридаги одамлар билан қанчалик кўп соғлом алоқада бўлса, унинг озод бўлиши имконияти шунчалик кўп бўлади.

Ўнинчи нотўғри тасаввур. “Биз умидимизни йўқотдик”.

Одамлар барча усулларни синаб кўрдим, деб ўйлаб, тушкунликка тушишади: улар одам билан гаплашишга ҳаракат қилишди, аао у ҳеч нарса бермади; уни қутқаришга уриниб кўришди, аммо

бари бекор бўлди ва ҳоказо... Оила ва дўстлар янги ишонч-эътиқодни топиш йўлини ўйлашлари керак, шунда уларнинг қадрдони мазҳабни сўзсиз равишда тарк этади. Умид ва ишонч сизни қўллаб-қувватлайди ва барча ҳаракатларингизда мададкор бўлади. Қўллаб-қувватлаш тизимини яратинг ва узоқ вақт мазҳабда бўлган яқинларига муваффақиятли ёрдам берган кимсларни жалб этиш ташвишини қилинг.

БАЪЗИ БУЗҒУНЧИ ДИНИЙ ТАШКИЛОТЛАР ТОМОНИДАН ЎЗ АДЕПТЛАРИНИНГ ОНГ- ШУУРИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ ³

Фикрлашни назорат қилиш шартлари

Маргарет Т. Сингер моделига кўра, онг-шуурни назорат қилишнинг олти шарти мавжуд.

- Инсоннинг вақтини, айниқса, унинг фикрлаш вақтини назорат қилишни қўлга киритиш.

- Янги жалб этилган тарафдорда ночорлик ҳисси яратиш, унга етакчи (етакчилар) ривожлантирмоқчи бўлган янги хулқ-атворни намойиш этадиган моделларни тақдим этиш.

- Янги жалб этилган тарафдорнинг аввалги ижтимоий хулқини енгиллаш мақсадида онгни мукофотлаш, жазолаш ва амалий ҳаракатлар орқали бошқариш. Ҳаётий тажрибаларни бошқариш учун ўзгарган онг ҳолатидан фойдаланиш.

- Раҳбар (раҳбарлар) талаб қиладиган хулқ-атворга эришиш учун мукофотлаш жазолаш ва ҳаётий тажриба орқали манипуляция қилиш.

- Қатъий назорат остида бўлган тизимни яратиш, унда гуруҳ қарашларидан четга чиқадиганлар ўзларини одатдагидан четга чиққанлар каби ҳис қилишади.

- Янги келганларни жоҳиллик ва содир бўлаётган воқеалардан хабардор

---

³Бу ерда қуйидаги манбадан фойдаланилди: Волков Е. Н. Экспертно-справочная информация о феномене скрытого психологического насилия, выражающегося в целенаправленном установлении отдельным лицом или группой лиц незаконного контроля над сознанием и жизнью других личностей без их добровольного и осознанного согласия. - Нижний Новгород, 1996.

бўлмаслик ҳолатида ушлаб туриш (культ раҳбарияти тафаккурни ислоҳ қилиш дастурини шахснинг тўлиқ ваколати ва хабардор розилиги билан амалга ошира олмайди).

Айрим бузғунчи диний ташкилотлар тарафдорларини ўзига хос “био-роботлар”га айлантириш имконияти раҳбариятининг ҳар қандай буйруқларини шубҳасиз бажариш учун дастурлаштирилган, унга мутаассиб содиқ ва мазҳаб мақсадларига эришиш йўлида жонини беришга тайёр бўлган қуйидаги омиллар билан шартланган:

1. Баъзи бузғунчи диний ташкилотларнинг аксарият тарафдорлари орасида руҳий касалликларга олиб келадиган онгга зарарли таъсир натижасида уларнинг ғайришуурий ҳолатда тажовузкор ҳаракатларининг юқори эҳтимоллигини келтириб чиқаради.

2. Мавжудлик ҳуқуқига эга бўлганлар (мазҳабга эргашувчилар) ва бундай ҳуқуқга эга бўлмаганлар (“ташқи дунё”) ўртасида аниқ чегара ўрнатиш – “мақсад воситаларни оқлайди” деган нуқтаи назарни шакллантиради; адептларнинг мазҳабдан ташқари жамиятга қарши нафратини уйғотади; гуруҳдан ташқаридаги жамият билан боғлиқ инсон ҳаётининг қадр-қимматини писанд қилмайди; ва баъзи бир бузғунчи диний ташкилотлар ўз диний мақсадларига эришиш учун ҳар қанча янги тарафдорларини қурбон қилишга тайёр бўлишлари мумкин.

3. Баъзи бир бузғунчи диний ташкилотларда амал қилинаётган, яъни ўз ташкилотининг мақсадлари йўлида содир этилган ҳар қандай жиноят, шу жумладан қотиллик учун гуноҳни олиб ташлаш.

4. Бузғунчи диний ташкилот тарафдорларига раҳбар амрига сўзсиз итоат этиш ва мазҳаб фаолиятига шубҳа билан қараш борасидаги талабларни мажбуран қабул қилдириш ҳамда танқидий фикрлашни тақиқлаш.

5. Диний ташкилот тарафдорларининг онгига “иккига ажралиш” психологик

принципни сингдириш ёрдамида адепт томонидан (ва диннинг бошқа тарафдорлари ва раҳбарлари томонидан) содир этилган жиноят учун айбдорлик ҳиссини туймаслик ва мазҳабнинг “тўғри мақсадлари” йўлида амалга оширилган ҳаракатларини оқлаш, ўз жонига қасд қилиш каби ғояларни қабул қилдириш. Шундай диний ташкилотлар борки, уларнинг таълимотларида бу ҳаётнинг хаёлий экани тўғрисидаги қоидалар мавжуд (яъни, одам ўлдирилганда, у фақат ўлганга ўхшайди, лекин аслида ҳеч қандай даҳшатли нарсга юз бермади – зеро унинг руҳи тирик).

6. Шахсиятнинг ўта бузилиши: психологик даволанишдан сўнг, одам бутунлай бошқа шахсга айланади. Бундай ҳолда, адепт, яъни гуруҳга ёлланган тарафдорни мазҳабдан ташқарида шаклланган хис-туйғулари йўққа чиқади.

7. Айрим бузғунчи диний ташкилотларда махсус наркотик воситаларидан фойдаланиш. Бундай воситалар инсонларга минг йиллар давомида маълум бўлган.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АТАМА ВА ТУШУНЧАЛАР

Экстремизм – бу алоҳида жисмоний шахслар, катта ва кичик ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий ва сиёсий ташкилотлар, ҳаракатлар ва бошқаларнинг мавжуд конституциявий тузумни, жамият муносабатларини (миллатлараро, динлараро, диний ва бошқалар) ислоҳ қилиш, ўзгартириш ёки йўқ қилиш учун ижтимоий, жамоат фаолияти ва алоқа амалиётида ноқонуний бўлган радикал сиёсий, миллий, диний ва бошқа қараш, позиция ва хатти-ҳаракатларга бўлган тарафдорлик.

Экстремизм мафқураси – бу конституциявий тузум, ўрнатилган демократик қадриятларни ноқонуний ўзгартириш йўлида мақсадли равишда шакллантирилган давлат ва жамиятдаги сиёсий, диний, миллий ва ижтимоий муносабатлар тўғрисидаги радикал ва назарий қарашлар, ғоялар тизими.

Экстремизм – мафкура, сиёсат, дин, миллатчиликдаги радикализмнинг ҳосиласи; атрофдаги ҳақиқатни радикал идрок этиш; жиноий ҳаракат.

Зўравон экстремизм – ғоявий, диний ёки сиёсий мақсадларга эришиш учун зўравонликдан фойдаланиш ва қўллаб-қувватлаш.

Терроризм - бу муайян сиёсий мақсадларга эришиш учун фуқароларга нисбатан ҳаддан ташқари зўравонлик усулларида фойдаланиш амалиёти. Бу экстремизмнинг ҳосиласи бўлиб, давлатга қарши ҳаракатнинг энг хавфли шаклларида биридир.

Радикаллашув – бу экстремистик мафкураларга тарафдорлик ҳиссининг босқичма-босқич ривожланишининг ижтимоий ва психологик жараёнида шахснинг эътиқодлари умумий қабул қилинган меъёрларига қарама-қарши бўлган ва жамиятда туб ўзгаришларни излаётганлар тоифасига ўтиш жараёни. Радикаллашувда одам зўравонлик содир этишини шарт эмас. Аммо у терроризм ва зўравонлик ғоявий, сиёсий ёки ижтимоий

ўзгаришларни амалга ошириш учун асосли деб қарор қилгандан сўнг, одам зўравон экстремистга айланади.

Радикаллашувдан қайтариш – бу ижтимоий ва психологик жараён бўлиб, унда одамнинг зўравон радикаллашувга жалб этилиши ва унга тарафдор бўлиб қолиши шу даражада сусайтириладики, шундан сўнг одам зўравон ҳаракатларда иштирок этиш хавфини туғдирмайди.

Ёллаш – моддий манфаат олиш мақсадида террорчилик ёки экстремистик тадбирларда иштирок этиш учун, келишув асосида, кўнгиллиларни жалб қилиш, ёллаш ёки уларни ўз томонига оғдириш бўйича атайин қилинган ҳаракатлар. Ёллаш номзодларни излашдан бошланади, кейин террорчилик ёки экстремистик ҳаракатларни уюштириш учун уларга ҳар қандай йўл билан (ишонтириш, шантаж қилиш, ваъдалар бериш) руҳий таъсир кўрсатиши орқали шартнома тузиш билан яқунланади.

Ёллаш, шунингдек, жисмоний ёки руҳий босим қўллаш орқали бир ёки бир нечта жиноятларни содир этишда иштирок этиш истагини қўзғатишга қаратилган ҳаракатларни, шунингдек, террорчилик ва экстремистик жиноятларни содир этишда иштирок этишга ундашни ўз ичига олади. Ёллаш шартлари ёзма равишда (шартнома шаклида) ҳам, оғзаки равишда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Реабилитация – лотинчадан, қайтадан, habilis - қулай, мослаштирилган, деган маънони беради. Шахснинг ижтимоий статусини қайта тиклаш; унинг мақбул шакли ёки фаолиятини тегишли ҳолатига қайта тиклаш.

Руҳий зўравонлик – бу бошқа одамни ёки бир гуруҳ одамларни атайлаб уларнинг ният-мақсадларига кирмаган ҳаракатлар ёки ахлоқ меъёрларига зид амаллар қилишга мажбур қиладиган ижтимоий-руҳий таъсир кўрсатиш; шахснинг ёки ижтимоий гуруҳнинг

хабарсизлиги ва розилигисиз ҳамда шахснинг ёки бир гуруҳ одамларнинг ижтимоий ва руҳий хавфсизлигини, шунингдек, уларнинг барча қонуний ҳуқуқларини таъминламасдан амалга ошириладиган руҳий чегараларини бузиш; ижтимоий, руҳий, жисмоний ёки моддий зарарга (шикаст ейишига) олиб келувчи омил.

Манипуляция – бу психологик таъсирнинг бир тури бўлиб, унинг усталик билан амалга оширилиши, бошқа одамда, аслида унинг мавжуд истаклари билан мос келмайдиган, яширин асабий ниятларни пайдо қилади.

Психологик самбо – бу метафора бўлиб, у психологик зўравонликнинг (манипуляция қилиш) олдини олиш ва ундан ўзини ҳимоя қилиш борасидаги бир қатор усулларни бирлаштиради.

Манипуляцияни зарарсизлантириш усули – бу манипулятор томонидан хужумга учраган одам ҳаракатларининг муайян алгоритми. Бундай усул биринчи босқичда манипуляторга вазиятни тўлиқ назорат қилишдан ўзини халос қилишга ёрдам беради, аммо муайян бир шароитларда унинг ўзи манипуляцион таъсир воситасига айланиши ҳам мумкин.

Мазҳаб – бу ўзига жисмоний ва руҳий дахлсизликни кафолатлаб олган ёки фуқароларнинг иқтисодий ва ижтимоий мавқеини таъминлашга даъво қилувчи гуруҳ бўлиб, у, шу тариқа, жамият ва аҳоли ҳуқуқларига таҳдид сифатида намоён бўлади.

С. Хассен ўзининг “Секталарга қарши туриш ва онг устидан назорат” номли китобида мазҳабларнинг тўрт турини ажратиб кўрсатган: диний, сиёсий, психотерапевтик ва тижорат. Сиёсий мазҳабларга мисол сифатида у бошқача фикрловчиларни сиёсий сабабларга кўра таъқиб қиладиган террористик, экстремистик, авторитар ташкилотларни келтиради. Улар асосий эътиборни ташқи дунёдан ажралиш ва жамиятни “биз ва улар”га бўлинишига қаратишади.

Бузғунчи диний фаолият (лотинча – вайрон қилувчи) – бу

яратувчилик салоҳиятга эга бўлмаган, қонунга зид ва давлатчиликка таҳдид солувчи, шахсга ва умуман жамиятга нисбатан ҳам диний фаолият орқали бузғунчилик қилиш. Бузғунчи диний фаолият миллатнинг анъанавий маданиятига, ижтимоий хулқ-атвор нормаларига ва фуқароларнинг манфаатларига қарши туради; у ўз аъзоларининг онги ва хулқ-атворига нисбатан ахлоқ тамойилларига мос келмайдиган яширин руҳий зўравонликни қўллаиди; инсон ҳаёти ва соғлиғига хавф туғдиради.

Бузғунчи диний уюшма – бу исталган йўналишдаги авторитар иерархияга асосланган уюшма бўлиб, у шахс ўзини маънавий уйғун деб ҳис қилиши, руҳий ва жисмоний ҳолати (ички бузғунчилик), шунингдек жамиятдаги яратувчилик анъаналари ва меъёрлар, шаклланган ижтимоий тузилмалар, маданият, тартиб ва умуман олганда жамиятга (ташқи бузғунчилик) қарши бузғунчилик ҳаракатлари билан шуғулланади. Алоҳида шахс (раҳбар томонидан) ёки шахслар гуруҳи (раҳбарият) томонидан ўзларининг тубан ва ғаразли мақсадлари йўлида бошқа шахсларнинг онги ва хулқини уларнинг ихтиёрий ва онгли розилигисиз ноқонуний назорат қилиш учун яширин психологик зўравонлик билан шуғулланиш. Ушбу зўравонликнинг мақсади – ғайритабиий ва ноқонуний қарамлик ҳолатини яратиш ва сақлаб қолиш ва одамларни таълимот ва раҳбарларга бўйсунтириш. Раҳбарлар ноқонуний йўл билан бойиш ва ҳокимиятни эгаллаш учун ўзларининг содиқ ва қарам адепт, яъни тарафдорларига уюшманинг мол-мулкидан фойдаланишга оид хабар бермасликнинг йўлини қилишади.

Ўзаро деструктив ҳаракат – лотинча *destructio* – вайрон қилиш; бирон бир нарсанинг нормал тузилишини бузиш – томонлардан бирининг манфаатларига бошқа бировнинг фойдасига очиқ ёки яширин равишда куч билан босим ўтказиш.

Психологик манипуляция - бу бошқа одамларнинг хатти-ҳаракатлари ва хулқини уларнинг “заиф томонларини”дан яъни норефлексив ва камчиликларидан фойдаланиш орқали яширин бошқариш.

(Ижтимоий) руҳий зарба (руҳий зарба ейиш, руҳий зарар кўриш, руҳий тушкунликка дуч келиш) – инсоннинг бошқа одамлар билан ўзаро муносабати ёки унинг шахсий фаолияти натижасида юзага келадиган ҳар қандай даражадаги жиддий ва узоқ муддатли салбий ижтимоий-руҳий оқибатлар. Руҳий зарбани баҳолашда унинг даражасини (аҳамиятсиздан то муҳимгача) ва асосий шикастланган соҳани (когнитив, эмоционал, хулқ-атворли, коммуникатив) аниқлаш керак.

(Ижтимоий) Руҳий жабр-зулм ўтказмоқ (руҳий зулм) – шахс (гуруҳ) томонидан ўзининг ижтимоий ва руҳий жиҳатдан афзалликларидан бошқа одамлар (гуруҳлар) билан манипулятив ижтимоий ва индивидуал муносабатларда тенг бўлмаган (эквивалент бўлмаган) ҳолда фойдаланиш; маълум бир шахс ёки гуруҳ манфаати учун бир томонлама руҳий, ижтимоий ва иқтисодий манфаат олиш мақсадида одамларнинг ижтимоий ва когнитив хусусиятларидан фойдаланиш.

(Ижтимоий) Психологик эксплуатация (психо-эксплуатация) - шахс (гуруҳ) томонидан манипулятив ижтимоий ва индивидуал муносабатларда тенгсиз (тенг бўлмаган) алмашилиш учун бошқа одамга (гуруҳга) нисбатан ўзининг ижтимоий ва психологик афзалликларидан фойдаланиш; ҳар қандай шахс ёки гуруҳ учун бир томонлама психологик, ижтимоий ва иқтисодий манфаатлар мақсадида одамларнинг ижтимоий ва когнитив хусусиятларидан фойдаланиш.

(Ижтимоий) Руҳий тажовуз (психоагрессия) – бу бошқа бир одамни ёки бундай муносабатни истамаган ва/ёки бундай таъсир оқибатлари тўғрисида хабардор қилинмаган одамлар гуруҳини атайлаб ҳақорат қилиш, кўрқитиш,

ғийҳванд моддаларга тобеъликни шакллантириш, жабрлаш ва бошқа турдаги руҳий, жисмоний ва моддий зарар етказишга (шикаст етказишга) қаратилган ижтимоий-руҳий таъсир кўрсатиш.

Танқидий фикрлаш ҳамма нарсани табиий деб қабул қилмаслик, ҳамма нарсани таҳлил қилиш, ҳамма нарсани дин деб қабул қилмасликка интилиш сифатида талқин этилади; уларнинг ҳаракатларини тўғри, объектив баҳолаш қобилияти, хатоларини аниқлаш ва уларга баҳо бера олиш қобилияти, бошқа одамларнинг таклиф ва фикр-мулоҳазаларини танқидий ўрганиш.

“Жалб қилинган” шахс - радикал (аксил-ижтимоий) ташкилотнинг оддий аъзоси бўлган шахс.

Радикализм – бу шахснинг муаммоларни тубдан, тезкор ва узил-кесил ҳал қилишга қаратилган кўрсатмаси. Баъзида сиёсий радикализм мавжуд тузумни зўравонлик билан афдариши, мафкуравий таълимотининг кескинлиги ва бошқа мафкураларга тоқат қилмасликка даъват этиш сифатида тушунилади; баъзан у сиёсий амалиётининг ғайриодатийлиги билан ҳам ажралиб туради.

Радикаллар фақат алоҳида вазиятларда, яъни жамиятда маргинал кайфият кучайган ва улар сифат жиҳатдан устуворлик қилган тақдирда (бундай вазият бўлмаса, уларни яратиш мумкин) ғалаба қозониши мумкин.

Адепт – муайян бир таълимотларнинг тарафдори, издоши.

“Мижоз” – қулайлик ва боадаблик нуқтаи назаридан ушбу атама “реабилитация қилинаётган экстремистик ёки террористик гуруҳ аъзоси” атамаси билан алмаштирилди.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РҲЙХАТИ

1. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная (том 2). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
2. Волков Е.Н. Консультирование жертв интенсивного манипулирования психикой: основные принципы, особенности практики // Журнал практического психолога. – М.: Фолиум, 1997. – № 1. – С. 102-109.
3. Щеглов А.В., Право и политика, № 5, 2000.
4. Stahelski, Anthony. Terrorists Are Made, Not Born: Creating Terrorists Using Social Psychological Conditioning. Journal of Homeland Security, March 2004. © Е. Н. Волков, перевод на русский язык и комментарии, 2007
5. Джаамбалво К. Консультирование о выходе: Семейное воздействие. Как помогать близким, попавшим в деструктивный культ. – Нижний Новгород, 1995.
6. Чалдини Р. Психология влияния. –СПб.: Питер, 1999-2004.
7. Хассен С. Освобождение от психологического насилия: контроль сознания, деструктивные культы, методы помощи. – СПб.: “прайм-Еврознак”, 2001-2003.
8. Специальный выпуск “Журнала практического психолога” (2000, № 1-2) “Психология деструктивных культов: профилактика и терапия культовых травм”. См. на сайте: <http://evolkov.net>
9. Пратканис Э., Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения – повседневное использование и злоупотребление. – СПб.: “прайм-Еврознак”, 2002-2003.
10. Специальный выпуск “Журнала практического психолога” (2002, №6) “Практическая психология per se” с большой дискуссией о манипулировании на примере деятельности Н. Козлова и со статьей о критериях психологического насилия и психологической агрессии. См. на сайте: <http://evolkov.net>
11. Специальный выпуск “Журнала практического психолога” (2004, № 6) «Психология деструктивных культов: анализ проблемы и конкретных случаев».
12. Лифтон Р. Технологии «промывки мозгов»: Психология тоталитаризма. – СПб.: прайм-Еврознак, 2005.
13. Исцеление от рая: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости / Под науч. ред. Е. Н. Волкова. – СПб.: Речь, 2008.
14. Специальный выпуск “Журнала практического психолога” (2008, № 4) “Психологическая безопасность”.
15. Справочник по работе с заключенными из числа воинствующих экстремистов и предупреждению порождающей насилие радикализации в тюрьмах. – Управление ООН по наркотикам и преступности, Вена, 2017.
16. О рассмотрении судами уголовных дел об экстремизме и терроризме, 2014 год // Официальный сайт Генеральной прокуратуры РК - <http://prokuror.gov.kz/rus/novosti/stati/o-rassmotrenii-sudami-ugolovnyh-del-ob-ekstremizme-i-terrorizme>
17. Роберт Д. Хаэр. «Лишённые совести. Пугающий мир психопатов». Вильямс, 2007.

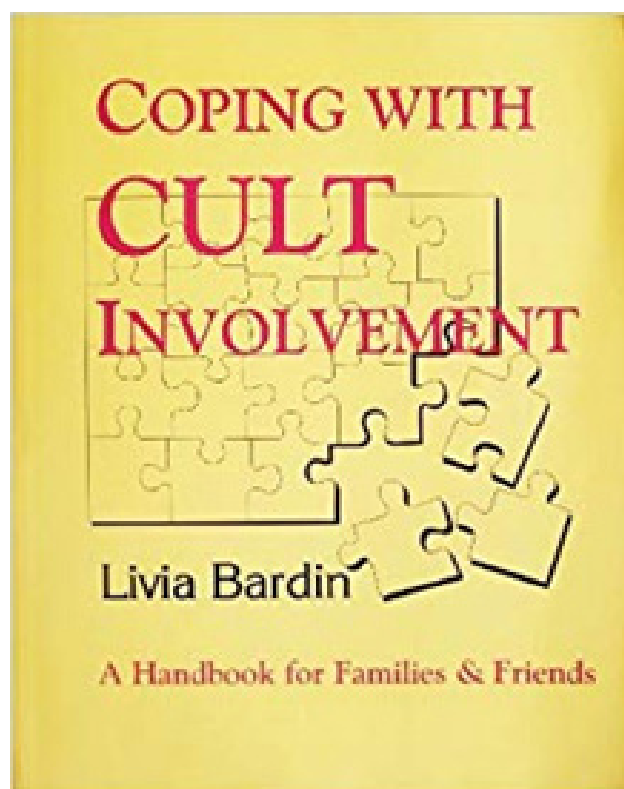
РЕБИЛИТАЦИЯ МАВЗУСИГА ОИД САЙТ ВА БЛОГЛАР:

- Евгений Волков сайты - <http://evolkov.net/>
- «Центра апологетических исследований» сайты ва иловалари - www.apologetika.ru
- «Открытое Сознание» Форуми - www.sektam.net/forum/
- Инглиз тилидаги сайт: «CultNEWS101» - www.CultNEWS101.com/
- Инглиз тилидаги сайт «ICSA» - www.icsahome.com/

ЎҚИШ УЧУН ТАВСИЯ ЭТИЛАДИ:

«Освобождение от психологического насилия». Стивен Хассен.

«Coping With Cult Involvement: A Handbook for Families and Friends». Livia Bardin.

«Исцеление от «рая»: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости». Евгений Волков.

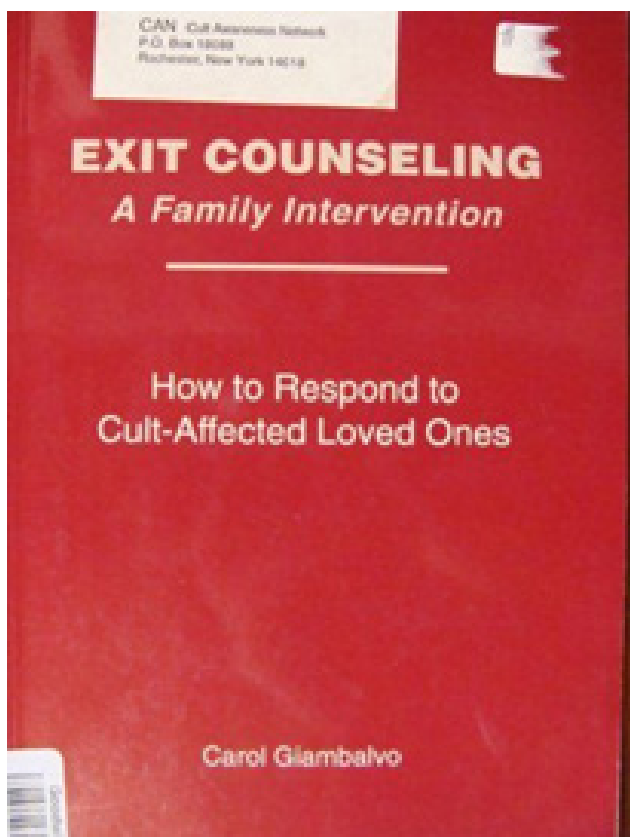
«Психология оценки и принятия решений». Скотт Плаус.

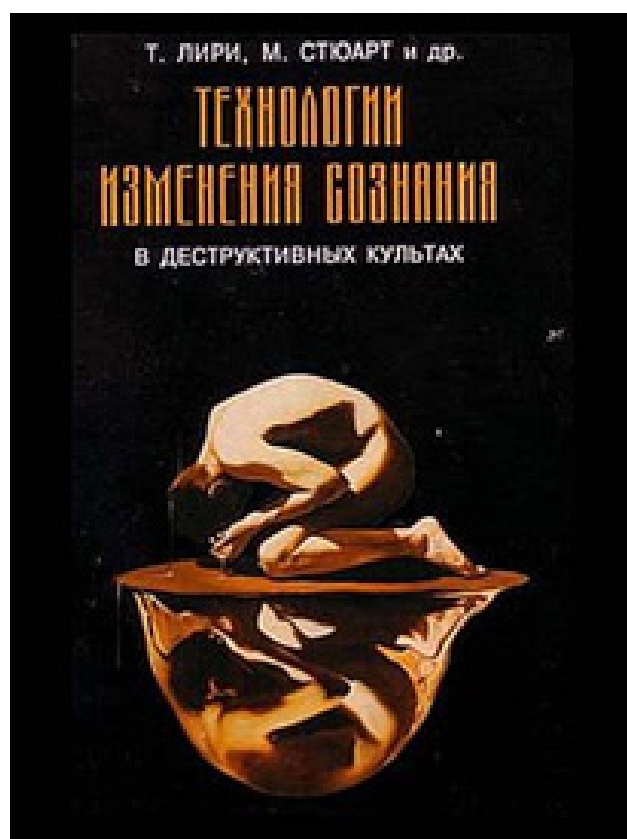
«Ментальные ловушки». Андре Кукла.

Технология «Промывки мозгов». Р.Д. Лифтон.

«Exit Counseling. A Family Intervention How to Respond to Cult-Affected Loved Ones». Carol Giambalvo.

«Технологии изменения сознания в деструктивных культах». Т. Лири, М. Стюарт и др.

